

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломного проекту (роботи)

бакалавра

на тему: «Рим від республіки до імперії»

Виконала: студентка 4 курсу, групи ІЩ-41

денної форми навчання

напряму підготовки 6.020302

Діхтяр Софія Ярославівна

Керівник: канд. іст. наук

Токарев А. М.

Рецензент: доц., канд. іст. наук

Литовченко С. Д.

Харків – 2023

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Марій в Сулла. Перший тріувірат.....	15
Розділ 2. Громадянська війна 49 - 45 років до нашої ери.	
Принципат Августа.....	58
Висновки.....	93
Список джерел та літератури	97
Список скорочень.....	102
Резюме.....	103
Summary.....	104
Додатки.....	105

Вступ

На зламі тисячоліть, між “нашою” та “до нашою” ерами Римська республіка переживала період глибокої внутрішньої трансформації. Старі, усталені форми правління почали давати збої, не відповідаючи вимогам часу. Зміни відбувалися як усередині держави, так і на її навколишніх теренах. Розширення території, збільшення населення та якісна заміна його складу потребували нових принципів управління. Відповіддю став перехід від республіканської форми правління до імперії. На прикладі Римської держави можна побачити, як змінюється форма управління на вимогу нових обставин. Подібні процеси відбувалися не лише у Римі. Свого часу греки змушені були відійти від полісної демократії та визнати владу спадкових царів, пізніше навіть за східним взірцем. Це сприяло військовій греко-македонській експансії на Схід, утворенню елліністичних держав та зрештою виникненню еллінізму як синтезу грецької та східних культур. Так само й у ранньому Середньовіччі на зміну виборним військовим вождям германців – герцогам в процесі формування “варварських” держав прийшли королівські династії.

Відповідно й на римському ґрунті принцип єдиноначальності сприяв консолідації римського народу, який роздирали чвари оптиматів та популярів. Слід зауважити, що протягом всієї римської історії важливим фактором розвитку держави була військова справа. На думку багатьох дослідників рівень мілітаризації римського суспільства був вищим, ніж навіть у Спарті. Поєднання, з одного боку, традицій, а з іншого - вчасна реакція на вимоги часу, зумовили як саме існування, так і розширення кордонів Римської держави. Незалежно від історичного періоду армія постає основою життя римлян, та навіть сама держава була побудована за армійськими принципами. Цікаво, що саме під час переходу від республіки до імперії армія остаточно стає професійною. Легати (вищі посади у легіоні) стають найближчими помічниками головнокомандувача, з'являється штаб полководця. Яскравою особливістю цього періоду стає те, що відданість війська командиру часто була вищою, ніж державі в особі Сенату.

Саме це збільшення авторитету полководця забезпечило у тому числі й трансформацію республіки спочатку у диктатуру, а згодом у імперію (саме це слово й означало спочатку “військове щастя”).

Зміна формації сприяла встановленню так званого Pax Romana, тобто “римського миру”, за якого римські правителі домоглися припинення міжусобних воєн на підвладних територіях. Важко переоцінити й культурні наслідки римської експансії у Європі: у сучасному світі до романської культурно-мовної спільноти можна зарахувати до одного мільярда людей, романські мови використовують як національні або офіційні більш ніж у 60 країнах світу. Розповсюдженню християнства як світової релігії сприяло як саме по собі існування римської держави як об'єднавчого фактора на теренах тодішнього цивілізованого світу, так і прийняття Міланського едикту про віротерпимість при імператорі Константині Великому та проголошення християнства державною релігією при імператорі Феодосії у 380 році н. е. Література європейських народів ґрунтується саме на латинській літературі, витоки якої сягають 240 року до н. е., коли військовополонений грек Люцій Лівій Андронік приніс до Риму переклади грецьких комедій і трагедій. Християнська література латиною стала початком літератур країн Західної Європи на національних мовах. Взагалі західна культура протягом більшої частини своєї історії майже дорівнювала поняттю християнської культури, а саме поняття “Європа” та “Західний Світ” були тісно пов’язані саме з християнством.

Актуальність обраної теми полягає у тому, що, по-перше, Рим спромігся подолати кризові явища Пізньої Республіки та зміг продовжити територіальну експансію. Романізація Західної Європи є наслідком трансформації та зміцнення Римської держави та зміни її форми правління. Загалом сучасна європейська цивілізація стоїть на підґрунті римської. По-друге, досвід реагування системи державного управління, що змінюються є цікавим та корисним і у сучасному світі, в тому числі у загальноєвропейському, так і українському сенсах, тим паче в умовах зовнішньої агресії. Приклад римлян доводить, що при певних обставинах держава (або наддержаві інститути) мусять трансформуватися, щоб зберегтися.

У своєму розвитку державний устрій Риму пережив кілька трансформацій:

1. Царський період (754/753 - 501/509 роки до н. е.)
2. Римська республіка (509 - 27 роки до н. е.)
 - Золота доба Римської Республіки (200 - 133 роки до н. е.)
 - Пізня Республіка (133 - 30/27 роки до н. е.)
3. Імперія (30/27 рік до н.е. - 476 рік н. е.)
 - Принципат (30/27 роки до н. е. - 235 рік н. е.)
 - Криза III століття (235 - 284 роки н. е.)
 - Домінант (284 - 476 роки до н. е.)

Предметом дослідження є перехід Римської держави від республіканської форми правління до імперії.

Об'єктом роботи є аналіз кінця другого та початку третього періоду, а саме трансформації Пізньої Республіки у Ранню Імперію - Принципат. У наш час така трансформація, можливо, може здаватися певним регресом, оскільки у наш час республіка – найпоширеніша форма державного устрою, а монархія у деяких країнах є часто лише даниною традиції. Так, на 2016 рік у назві 134 країн світу зі 199 є слово “республіка”. Сам термін *res publica* – справа громадян – походить з латини. Звичайно, республіки античності відрізнялись від республік сучасного типу. Так, всі давні республіки були побудовані на рабстві, політичні та навіть цивільні права мали тільки вільні громадяни, а іноземці займали проміжне становище між рабами та вільними. (Саме це, до речі, й призвело до Союзницьких воєн наприкінці республіканського періоду). Особиста свобода громадян перебувала під надмірним тиском держави.

Втім політична філософія республіки класичної ери вплинула на уявлення на республіканство пізніших часів. У наш час термін республіка як і раніше означає систему правління, яка отримує владу від народу, а не на іншій основі.

Проте відхід від республіканської форми не знищив римську державу, а навпаки, встановлення диктаторського режиму, що завершило період громадянської війни, стабілізувало ситуацію у державі, дозволило подолати

гостру політичну кризу. Закріпилися соціальні зміни, які відбувалися в останні століття існування республіки. Незабаром Рим досягає кульмінації у своєму розвитку. Тут ми спробуємо дослідити події та визначити причини для цього переходу. Ця трансформація дуже дорого коштувала Римові. Держава занурилася у кровопролитні зовнішні та внутрішні протистояння. На політичній арені з'являються нові політики, воєначальники та оратори, які мають різні погляди на розвиток держави, іноді діаметрально протилежні або навіть такі, що не відповідали тогочасній політичній традиції. Але й у цей період Рим не припиняє зростати територіально та рухатися до гегемонії у Європі та Середземномор'ї.

Хронологічні рамки роботи сягають часів від Марія та Сулли до початку правління Октавіана Августа, тобто період між 81 роком до н. е. та 31 роком н. е. (Проте інколи доведеться виходити за означені межі, щоб дослідити логіку подій, їхні причини й наслідки). Саме у цей період запекла боротьба між оптиматами і популярами заходить у настільки критичну фазу, що загрожує самому існуванню держави, виснажує римський народ та компрометує певні демократичні засади. Республіка перетворюється на диктатуру, яка стає реакцією оптиматів на популізм Марія. Проте взаємні проскрипції та громадянські війни знекровили римський народ, але не призвели до стійкого громадянського миру. У суспільстві гостро відчувалася потреба у сильному лідері, якими послідовно проявили себе Гай Юлій Цезар та його спадкоємець Октавіан Август, який зумів втримати у своїх руках здобутки Цезаря.

Цей час – поява багатьох видатних постатей, неоднозначних, багатогранних. Деякі з них менш відомі широкому загалу, імена інших знані людям, навіть дуже далеким від історичної науки. Серед них Гай Марій, семиразовий консул Республіки та реорганізатор римської армії,

Люцій Корнелій Сулла, диктатор, який вірив у свою щасливу зірку та змусив вірити інших. Плутарх наводить історію знайомства Сулли з Валерією Мессалою, коли та, випадково опинившись неподалік Сулли у цирку, висмикнула ворсинку з його тоги, а у відповідь на його здивований погляд пояснила: “Нічого особливого... Просто і я хочу для себе маленької часточки твого щастя.” Сулла

сам вигадав епітафію для себе: “Тут лежить людина, що більше від усіх смертних зробила добра друзям та зла ворогам.” У 74-71 роках до н. е. відбувається повстання Спартака, який свого часу був відданий у гладіатори “не маючи провини” За свідченням Плутарха, Спартак “за розумом та лагідною вдачею був вищим за своє становище.” Вже у Новий час енциклопедист Дені Дідро зобразив Спартака, як одного з перших борців за природні права людини. Марк Ліциній Красс, учасник тріумвірата 60 року до н. е. – “союзу слави Помпея, грошей Красса та розуму Цезаря”. “Сяйво багатьох чеснот його затьмарювалися лише одною вадою - жагою до поживи”, - писав Плутарх. За переказами, перемігши і вбивши Красса, парфяни лили у рот йому розплавлене золото, насміхаючись над його жадібністю. Широковідомим й донині є ім'я Гнея Помпея Магна (Великого). Плутарх свідчив, що ніхто з римлян, крім Помпея, не мав такої любові народу.” По-зрадницьки вбитий невдалий суперник Цезаря, чії останки, тим не менш, були з почестями поховані тим самим Цезарем у Єгипті. Найвідоміший з римлян Гай Юлій Цезар, про якого ще Сулла зауважив, що “ в ньому криється багато Маріїв”, маючи на увазі загрозу справі оптиматів. Підкорювач Галлії та довічний диктатор Риму, відчув та визначив загальний напрямок формування нового етапу розвитку держави і заслужено вважається засновником Римської імперії. Гай Октавіана Фурін, саме таке ім'я він отримав при народженні, вісімнадцятирічним юнаком з'явився у Вічному Місті та заявив про сеняк про спадкоємця “Божественного Юлія” з досить непевними шансами на успіх. Відомий нам, як Октавіана Август. Антоній, Октавіан та Лепід, за словами Плутарха, утворивши тріумвірат “розділили владу над світом між собою так легко, ніби то був сімейний спадок”. Незважаючи на те, що не вважається видатним полководцем, зумів здолати Антонія та стати першим римським імператором. Відійшов у вічність 19 серпня 14 року н. е. зі словами “Acta est fabula” – виставу завершено.

З'ясувавши часові межі подій визначимо **просторові характеристики**. Основним осередком, звичайно, є Рим та Італія загалом. Саме у боротьбі за Вічне Місто вважали сенс свого життя ключові дійові особи, під владою над Римом маючи на увазі владу над усіма підвладними йому землями та народами, разом з

тим постійно прагнучи до розширення контрольованих територій, чому, безумовно, сприяла концентрація влади, яка відбувалася у цей період. Влада над Римом неможлива без контролю над Італією. Саме перетнувши Рубікон, тодішній кордон корінних італійських земель, Юлій Цезар кинув виклик Сенату. Проблемою було набуття італіками римського громадянства, зрівняння їх у правах з власне римлянами. Важливу роль мали “римські житниці”: Сицилія, Суардинія та Африка, оскільки володіння хлібом давало владу над римським плебсом. Важливу роль при цьому відігравав контроль над транспортними шляхами, насамперед над Середземним морем – *Mare Nostrum* – “Наше море”, як називали його римляни. Саме за перемогу над піратами Помпей отримав вдячність та любов римського народу. Три Мітрідатові війни, які вів Рим почергово під проводом Сулли, Лукулла і Помпея проти царя Понту Мітрідата VI між 89 та 63 роками до н. е. велися на просторах Малої Азії, Греції, Закавказзя та Сирії та мали результатом встановлення римського панування у Східному Середземномор’ї та, як наслідок, збільшення доходів держави на 70% за рахунок податків з нових провінцій. Єгипет, де знайшли свою смерть Помпей та Антоній, став римською провінцією при Августі. На теренах Іспанії та Північної Африки у ці часи вирували битви (при Ілерді у 49 році до н. е., при Тапсі у 46 році до н. е., при Мунді у 45 році до н. е.), засновувалися римські міста (сучасні Медельїн та Памплона) та тривала романізація місцевого населення (латина в Африці зберігалася щонайменше до XII, а за деякими свідченнями до XV- XVI століть, іспанська ж нині використовується як національна або офіційна у 20, а португальська у 7 країнах світу). У підсумку Галльської війни 58-50 років до н. е. Галлія повністю увійшла до Римської держави. Крім того, у 55 та 54 роках до н. е. Цезар здійснив дві експедиції до Британії, уклавши перемир’я з бриттами. Балкани також не лишалися осторонь буремних подій – саме тут відбулися у 48 році до н. е. битви під Диррахієм та під Ферсалом між Помпеем Великим та Юлієм Цезарем.

Зробимо невеличкий **огляд літературних джерел**. Історична праця Тіта Лівія “Історія від заснування міста” (“*Ab urbe condita*”), написана латиною у 14 році н. е. охоплює події до правління Октавіана Августа (9 рік н. е.) – ґрунтовний

історичний документ, наповнений числами і датами, досі залишається головним джерелом інформації про республіканський період, саме тому був необхідним при написанні роботи. **Мета** твору – підтримка образу Риму як найвеличнішої держави, “увічнити досягнення головного народу на Землі”. Попри деяку необ’єктивність містить яскравий опис занепаду Республіки.

На жаль, цілими до нас дійшли лише дві історичні праці Гая Саллюстія Кріспа (86 рік до н. е. - 35 рік до н. е.) – “Про змову Катіліни” (“*De coniurati Catilinae*”) та “Югуртинська війна” (“*Bellum Jugurthinum*”), де він, особливо у “Катіліни” провадить своє вчення про занепад моралі, виражаючи, на противагу Лівію, сумнів у притаманних від народження чеснотах римських нобілів. Саме влада над величезними територіями, за Саллюстієм, призвела до забуття традицій римської моралі та, як наслідок, до кризи у суспільстві та занепаду Республіки. Водночас Саллюстія була чужою поширена у його часи ідея встановлення довготривалої монархії.

Марк Туллій Цицерон (106 рік до н. е. - 43 рік до н. е.) – один з зачинателів римської літературної прози лишив по собі велику літературну спадщину. Один з найпослідовніше з прибічників збереження республіканського ладу, відіграв ключову роль у розкритті змови Катіліни, був страчений за наказом Марка Антонія, свого особистого ворога. Його “Промови” та “Листи” є найважливішим джерелом про всі сторони життя Риму у I столітті до н. е.

Політик, полководець, державний діяч, диктатор та фактичний засновник імперії Гай Юлій Цезар лишив по собі два визначних твори: “Нотатки про Галльську війну” (“*Commentarii de Bello Gallico*”) та “Нотатки про Громадянську війну” (“*Commentarii de Bello Civili*”), які є цінним джерелом з історії пізньої Республіки. “Нотатки про Галльську війну” являють собою звіт про дії римських військ на території Галлії у 58 - 50 роках до н. е., у якому факти подаються у сприятливому для Юлія світлі. “Нотатки про Громадянську війну” доволі сухим стилем оповідають про протистояння Цезаря та Помпея, зображуючи Юлія захисником римського народу та його традицій, шляхетним і гуманним, на противагу “зраднику та узурпатору” Помпею. Ці твори, формуючи позитивний

образ Гая Юлія, стали потужною пропагандистською зброєю у боротьбі за прихильність громадян. Велике значення мають “Порівняльні життєписи” Плутарха, написані грецькою мовою, як традиційно вважається з 96 по 120 рік н. е. Тут у порівнянні біографій видатних греків та римлян вчений уперше ввів біографічний жанр в історію. Характер та моральні якості героїв, за задумом автора, мають викликати в читача бажання наслідувати їх. Більшість персонажів-римлян – це діячі Пізньої Республіки: Гай Марій, Луцій Корнелій Сулла, Луцій Ліциній Лукулл, Марк Ліциній Красс, Квінт Серторій, Гней Помпей Магн, Гай Юлій Цезар, Цицерон, Марк Антоній та Марк Юній Брут. Твір відзначається глибоким психологізмом, прагненням відобразити саму душу людини та подає неоцінені відомості з античної історії. Саме тому був широко використаний при написанні всієї роботи.

З написаної приблизно до 162 року н. е. тією ж таки грецькою мовою “Римської історії” Аппіана можна почерпнути знання (при тому, що більша частина твору втрачена) про історію Риму до I століття н. е. Особливу цінність (особливо у контексті теми) є розділ “Громадянські війни”.

Близько 121 року н. е. публікується писана латиною праця “De vita Caesarum”, яку ми знаємо як “Життя дванадцяти цезарів”, написана секретарем імператора Адріана Гаєм Светонієм Транквіллом, яка у нашому випадку особливо цікава наведеними у ній біографіями Цезаря та Августа. Праця розкриває особисту, “інтимну” сторону героїв, насичена анекдотами з часто сумнівною достовірністю.

У 1854 році видатний німецький вчений Крістіан Матіас Теодор Моммзен видає перший том “Історії Риму” (“Romische Geschichte”), другий та третій були видані у 1855-1856 роках. Ця праця охоплює період від заснування Риму до 46 року до н. е. (битви при Тапсі). У 1902 році Теодор Моммзен отримав за “Історію Риму” Нобелівську премію в галузі літератури. Праця ґрунтується на величезному фактологічному матеріалі (було опрацьовано більше 100 000 документів). Незважаючи на те, що деякі відкриття Моммзена в світі сучасних досліджень застаріли, досі вважається значущим внеском в античну історію.

У 1947 році професор МДУ Микола Олександрович Машкін публікує “Історію Стародавнього Риму”, а у 1949 році роботу, яка стала хрестоматійною у радянському антикознавстві (та, на яку ми будемо часто посилалися у цій роботі) – “Принципат Августа. Походження і соціальна сутність”. Саме у цій праці М. О. Машкін досліджував проблеми переходу від Республіки до Імперії, Принципат, як форму державності, його ідеологію та соціальну сутність.

Підручник завкафедрою Ленінградського університету Сергія Івановича Ковальова, одного з основоположників радянського антикознавства “Історія Риму”, виданий у 1948 році вважається одним з найкращих навіть у світовій науковій літературі. У цьому підручнику подані яскраві психологічні портрети діячів Давнього Риму, показана людина на тлі історії.

У 1965 році публікується “Криза та падіння Римської Республіки” відомого радянського історика античності Сергія Львовича Утченка. У 1976 році відбулося видання його праці “Юлій Цезар”. Ці роботи присвячені історії політичної боротьби у Римі на межі I століття до н. е. та I століття н. е. , тобто у той самий часовий проміжок, що й розглядається у цій роботі.

У монографії 1984 року Олексія Борисовича Єгоров “Рим на межі епох” досліджується час кризи Республіки та встановлення Принципату. Монографія цінна аналізом монархічних рис, приховано притаманних Римській Республіці та динаміки їхнього розвитку.

Варто відмітити монографію 1994 року Якова Юрійовича Межеріцького “Республіканська монархія“, у якій досліджені метаморфози ідеології та політики Октавіана Августа.

Зважаючи на величезну активність римлян на теренах Давнього Світу закономірно, що вони лишили по собі безліч матеріальних пам’яток. Від періоду, який ми розглядаємо, у Римі зберігся Форум Цезаря (Forum Caesari) – перший з імператорських форумів, побудований Гаєм Юлієм Цезарем у 54-46 роках до н. е. як розширення Римського Форуму. Наразі ця археологічна пам’ятка являє собою прямокутну площу, оточену з трьох сторін арковою галереєю, у центрі розташовані руїни храму Венери, а також бронзова скульптура самого Цезаря.

На жаль, до наших часів не зберігся Театр Помпея, споруджений у 55 році до н. е. Гнеєм Помпеєм Великим, який був першим кам'яним театром у Римі, а Портик Помпея – першим громадським парком у місті. Дотепер лише дуга вулиці Via de Grotta Pinta зберегла контур споруди.

Вже згаданий історик Гай Саллюстій Крісп, особистий ворог Цицерона та палкий прибічник Юлія Цезаря, лишив по собі у Римі так звані Сади Саллюстія (Horti Sallustiani), залишки яких розташовані у сучасному VI районі Риму між схилами Пінчіо та Квірінал. Саме тут були знайдені такі артефакти як мармурова римська копія скульптури “Вмираючий галл”, виявлена у XVII столітті, мармуровий рельєф “Народження Афродіти” (інша назва “Трон Людовізі”), який був знайдений у 1887 році та придбаний Урядом Італії у 1894 році.

Необхідно згадати так званий “Тускуланський портрет” – єдиний прижиттєвий портрет Гая Юлія Цезаря, віднайдений Люсь'єном Бонапартом на розкопках форуму у Тускулі в 1825 році. Був ідентифікований як портрет Цезаря Мауріціо Брода у 1940 році.

Широковідома також статуя Октавіана – “Август з Пріма Порта”, копія з бронзового оригіналу, виготовлена у 20 році до н. е. на замовлення Сенату. Була знайдена у 1863 році на віллі Лівії, дружини Августа. Вважається, що вона має портретну схожість з імператором. Зберігається у ватиканському музеї К'ярамонті.

Серед археологічних знахідок останнього часу – місце висадки Юлія Цезаря у Британії. Тут на території графства Кент на березі затоки Пегуелл у 2017 році вчені виявили залишки рову, що оточував римський форт. Місцевість відповідає опису, залишеному власне Цезарем. Тут були також знайдені залізна зброя та римський металевий спис.

У 2023 році неподалік міста Гальперна, що поблизу німецько-нідерландського кордону на місці розкопок римського військового табору археологи знайшли залишки двох невеликих римських храмів часів Октавіана Августа. Слід зазначити, що подібні споруди у подвійній кількості досі ніколи не виявляли на території римських військових таборів.

Також у 2023 році на північному заході Франції у Бретані археологи знайшли залишки храму, присвяченому Марсу, який датують I століттям н. е. з безліччю артефактів: 35 ящиків керамічних меблів, 7 ящиків архітектурних теракотових елементів, 750 окремих предметів зі скла, металу та кераміки. Серед них – велика кількість залізних мечів та предметів озброєння. Храм є частиною римського комплексу площею 7 гектарів, що був відкритий за рік до того.

У 2024 році у графстві Оксфордшир в Англії було знайдено залишки римської вілли I століття н. е., яка слугувала, між іншим, невеличким адміністративним центром певної округи під римським володарюванням. Площа вілли складає понад 1000 квадратних метрів.

У тому ж 2024 році на півдні Іспанії в області Андалузія було знайдено унікальний артефакт – свинцеву кулю для пращі, на якій поряд з назвою іберо-романського міста Іпска було викарбувано скорочене ім'я Юлія Цезаря, позначене як CAES.

При написанні роботи були використані такі **методи**: історико-філологічний, за допомогою якого досліджувальну сукупність об'єднується у якесь явище або процес та відноситься до певного типу. Тут слід пам'ятати про політичну кон'юнктуру при вивченні джерел та також із обережністю співвідносити сучасні поняття при описі античних фактів. Класифікаційний, тобто групування історичного знання за різними ознаками та встановлення зв'язків між ними. Статистичний, що полягає в аналізі джерел з опрацюванням кількісних та якісних характеристик.

Структура роботи виглядає так: Вступ, Розділ I, Розділ II, Висновки, Список використаних джерел та літератури, Додатки.

Розділ 1. Марій і Сулла. Перший тріумвірат.

Зміни, що передували переходу римської держави від республіки до імперії накопичувалися поступово, протягом тривалого часу. У самому політичному устрої римської республіки були поєднані різні елементи: монархічні (що сягали корінням у попередню, царську добу), демократичні та олігархічні. Саме у цьому поєднанні були закладені як руйнівні протиріччя, так і здатність до трансформації, коли за сприятливих умов один з елементів висувався на перший план.

Сторіччя від смерті Гая Гракха аж до перемоги Октавіана Августа краще за всіх охарактеризував, мабуть, давньоримський письменник, історик та вчений-енциклопедист Гай Светоній Транквілл словами про призивітку у Римі, якою передвіщувалось, що "природа готує римському народу царя": *regem populo romano naturam partiture*.

У 2-1 століттях до нової ери розвиток рабовласницького суспільства у римській державі призводить до крайнього загострення усіх його класових та соціальних суперечностей. У цей час відбувається розширення та зміна форм експлуатації рабської праці, її інтенсифікація, що загострювало боротьбу між римськими класами. Також посилювалися конфлікти між угруповуваннями представників правлячої верхівки, між ними та більшістю вільних – малозабезпечені та не забезпечені, між громадянами Риму та італіками. Також перед римською державою постали нові складні військові і політичні проблеми, оскільки успішна завойовницька політика перетворила Середземне море у внутрішнє море Риму, нові території на Заході та Сході потребували забезпечення управління підкореними народами.

Для римської держави настає період кризи, що торкнувся насамперед існуючих політичних установ: застарілої полісної форми державного устрою, аристократичного політичного режиму, правління нобілів, республіканської системи управління, яка лише створювала подобу влади "римського народу". Виникла об'єктивна потреба їх перебудови та пристосування до нових політичних умов.

Цей період характеризується одночасною появою демагога та воєначальника, який не бажає бути під рукою у сенату. Перший – це Луцій Аппулей Сатурнін, а другий – Гай Марій. Луцій Аппулей Сатурнін народився 130 року до н. е. і належав до знатного плебейського роду. Цицерон, до речі, називав Сатурніна найбільш красномовним "з усіх бунтівників після Гракха". Представники роду Аппулеїв займали римські магістратури з 391 року до н. е. Сам Луцій Аппулей займав у 104 році до н. е. посаду квестора. В Остії, головній гавані Риму, що знаходилася у гирлі Тібру і була головним центром римської торгівлі, насамперед зернової Сатурнін займався контролем та перевезенням продовольства, що призначалося для громадських амбарів Риму. У результаті сенатських інтриг Луцій Аппулей Сатурнін був усунений з посади. Саме ці події, на думку Цицерона, зробили політика-початківця демагогом та ворогом аристократії. Вже на наступний 103 рік до н. е. Сатурнін стає трибуном (хоч зазвичай між квестурою та трибунатом минало близько п'яти років). У цей час доля і звела його з Гаєм Марієм. Гай Марій – *homo novus* – "нова людина" (так називали людей незнатного, на противагу нобілітету, походження, які добилися високих посад у Римі), навіть не уродженець Риму, був на цей момент вже досить популярною людиною, переможцем у Югуртинській війні, військовим трибуном у 120 роки до н. е., квестор Римської республіки у ті ж 120 роки до н. е., народний трибун Римської республіки у 119 році до н. е., претор Римської республіки 115 року до н. е., намісник Іспанії Дальньої у 114 році до н. е., легат у 109-108 роках до н. е., консул Римської республіки у 107, 104, 103, 102, 101, 100, 86 роках до н. е., авгур у 97-87 роках до н. е. Саме у 103 році до н. е. Гай Марій, який отримав друге підряд та третє у загальному рахунку консульство, зробив своїм союзником Луція Сатурніна. При цьому Марій розраховував за допомогою Сатурніна здійснювати тиск на нобілітет, а Сатурнін, зі свого боку, розраховував використовувати у своїх інтересах славу, владу, та ветеранів Марія.

Найголовнішим результатом цього союзу у перший трибунат Сатурніна став закон про призначення ветеранам Марія по 100 югерів землі в Африці. Цим він поклав початок практиці роздачі землі ветеранам. Цей захід, посилюючи

Марія, одночасно залишав недоторканим *ager publicus* в Італії, що залишало можливість компромісу з великими землевласниками. На консульських виборах Луцій Аппулей виступив на підтримку Марія, свого союзника. При цьому вони розіграли перед народними зборами таку собі аматорську комедію: Марій удавано відмовлявся переобиратися, а Аппулей за це називав його зрадником, що кидає Батьківщину напризволяще.¹ За рік, між кінцем першого, та початком другого трибунатів, Сатурнін своїми діями довів до того, що проти нього було висунуте судове звинувачення, яке загрожувало йому смертю. Втім він зумів розчулити плебс, стверджуючи, що страждає лише через вороже ставлення senatorів, і зумів не тільки виправдатися, але й переобратися у народні трибуни. Лівій стверджував, що саме допомога Гая Марія, який щойно отримав п'яте підряд та шосте загалом консульство, і вплив якого, у тому числі через усунення вторгнення германських племен, набув найвищого ступеня, забезпечила Луцію Сатурнінові другий трибунат.²

Спочатку тандем Марія і Сатурніна діяв досить успішно. Саме у цей час був проведений *lex frumentaria* – закон про продаж хліба у Римі за символічною ціною. Незважаючи на опір сенату, який очолив квестор Квінт Сервілій Цепіон, цей закон був прийнятий. Ще одним законом Марія та Сатурніна став закон про заснування солдатських колоній у Сицилії, Ахайї, Македонії та Галлії, при чому італіки були б зрівняні, хоч і обмежено, з римськими громадянами. Також у було обумовлено, що кожен сенатор мав протягом п'яти днів від дня оприлюднення закону присягти йому на згоду або ж бути викресленим із сенатських списків та сплатити штраф у 20 талантів. Реалізацію всіх аграрних заходів мав керувати Гай Марій. Під час обговорення закону була погана погода і багато хто кричав, що через грім треба відкласти обговорення (римляни були украй забобонними і для них це було досить поважною причиною), проте Сатурнін, за переказом Светонія, зауважив у відповідь, що "якщо ви не заспокоїтесь, то зараз піде град"³. Виникла

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 14 - М.: Наука, 1994.

² Тит Ливий. История Рима от основания города. - М.: Наука, 1994.

³ Аврелий Виктор. О знаменитых людях. // Римские историки 4 века. - М.: Росспэн, 1997.

бійка, у ході якої прибічники *lex agraria* перемогли. Дотримуватися нового закону запряглися всі сенатори, окрім Метелла Нумідійського.

Наступного дня Сатурнін заявив народним зборам, що через Метелла ніхто не отримає землю. Почалася підготовка нового закону про його вигнання, що змусило Квінта Цецилія Метелла покинути Рим, промовивши перед цим: "Якщо справи підуть краще і народ схаменеться, я повернусь на його заклик, якщо ж все залишиться як є, то краще бути якнайдалі".⁴ (Аппіан взагалі стверджував, що Сатурнін став народним трибуном вдруге виключно заради помсти Метеллу,⁵ який був смертельним ворогом як Сатурніну, так і Марію. Метелл свого часу був покровителем і командиром Марія у Югуртинській війні, якого Марій фактично зрадив і домігся від народних зборів власного призначення на командування. Дізнавшись про це, Метелл, за словами Саллюстія "не втримався від сліз")⁶.

Прийняття *lex agraria* та вигнання Метелла⁷ стало вершиною політичної кар'єри Луція Аппулея Сатурніна і, також, початком його кінця. Міський плебс, на який спирався Луцій, був незадоволений наданням італікам громадянських прав (чим би тоді незаможні римляни мали відрізнитися від італіків, бо ж громадянство було їхнім єдиним привілеєм). Вершники були налякані радикалізмом Сатурніна, про сенат годі було й говорити. Отже, єдиною опорою Сатурніна залишався його союзник Гай Марій, але ж тому не звикати було зраджувати союзників та покровителів. Плутарх пише: "Коли вночі до нього (Марія) завітали перші у державі люди і стали переконувати його розправитися з Сатурніном, Марій, потайки впустивши через інші двері самого Сатурніна вигдавав, що страждає на розлад шлунку, і під цим приводом бігав через весь будинок від одних до інших, підбурюючи обидві сторони".⁸

Для того, щоб закріпити свій успіх, Сатурнін добився переобрання на 99 рік до н. е. Одним з його колег став Луцій Еквіція, що видавав себе за сина Тіберія

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 29 - М.: Наука, 1994.

⁵ Аппиан. Римская история. - М.: Ладомир, 2002.

⁶ Саллюстий. Югуртинская война. - М.: Ладомир, 2002.

⁷ Короленков А. В., Смыков Е. В. Сулла.- М.: Молодая Гвардия, 2007. - 430 с.

⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 30, - М.: Наука, 1994.

Гракха і був протеже Сатурніна. Натомість Гай Сервілій Главція, союзник Сатурніна, якого Цицерон з усією притаманною йому антипатією до популярів охарактеризував як "найбільш безсоромну людиною на людській пам'яті"⁹, який висунув свою кандидатуру у консули на 99 рік до н. е., був відсторонений від участі у виборах на підставі невиконання закону Віллія про обов'язкову дворічну перерву між магістратурами. Це відсторонення санкціонував або сам Гай Марій, або його колега і сателіт Луцій Валерій Флакк. Це було знаком про охолодження стосунків між Марієм і Сатурніном і стало серйозною поразкою для "партії" останнього.

У день консульських виборів при нез'ясованих обставинах був вбитий ще один кандидат – Гай Меммій. Сенат відразу ж оголосив Сатурніна та Главцію організаторами вбивства і видав постанову, у якій консули наділялися надзвичайними повноваженнями "заради порятунку держави". Гай Марій, який не прагнув до розірвання стосунків із сенатом, підкорився цій вимозі. Консули закликали народ до зброї і, за словами Цицерона, незабаром на Форумі зібралися "усі чесні люди"¹⁰. У результаті збройної сутички на Форумі Сатурніна відтіснили на Капітолій (при цьому очевидці свідчили, що Сатурнін відкрито і у голос у всіх своїх діях звинувачував Марія). Невдовзі обложеним на Капітолії Сатурніну, Еквіції та іншим довелося здатися, оскільки Марій перекрив їм доступ води.

Марій надав заколртникам гарантії недоторканності, схвалені сенатом (*fidex publica*), а потім розмістив їх у Гостилієвій курії (ігноруючи вимоги про негайну страту). Заради справедливості слід додати, що існує припущення, що Марій приєднався до аристократів саме з метою не допустити розправи над Сатурніном. Однак, не довіряючи консулу, прибічники сенату увірвалися до курії та вбили заарештованих. При цьому були порушені недоторканність народних трибунів та недоторканність, гарантована державою (*fidex publica*). Згідно з Аппіаном це сталося 10-го грудня 100 року до н. е. Будинок Сатурніна був спустошений, близькі та друзі також були піддані покаранню. Пізніше, у 63 році

⁹ Королєнков А., Смыков Е. Сулла. - М.: Молодая Гвардия, 2007.

¹⁰ Цицерон. Речи. - М.: Наука, 1994.

до н. е. у вбивстві Сатурніна був звинувачений сенатор Гай Рабірій, який показував на бенкетах голову Сатурніна. І хоча спочатку він був навіть засуджений до страти, але процес перервався і зрештою за вбивство Сатурніна так ніхто й не був покараний.

Так завершилася кар'єра Луція Аппулея Сатурніна, успішного демагога, який під гаслом відновлення законів Гракха вів свою гру та протистояв сенату та оптиматам. Новими факторами цієї боротьби стали збільшення ролі люмпен-пролетаріату та поява армії як нової політичної сили. Ці події показали міць сенату, який був спроможний боронити свої корпоративні інтереси від різного роду "вискочок". (Це ще не був сенат часів Калігули, коли улюблений кінь імператора Інцитат став спочатку римським громадянином, а потім і сенатором. Калігула вніс його до списку кандидатів на посаду консула і, за твердженням Діодора Кассія, підтриманим Светонієм, кінь став би таки консулом, якби Калігула не був убитий).^{11 12} Проте час для таких історичних анекдотів ще не настав. Разом з тим, ці події продемонстрували спроможність енергійної людини (а краще декількох людей) до певної міри успішно протистояти сенату. (Особливо небезпечним для нобілів був союз трибунів як виразників інтересів римської бідноти та армії, саме як у випадку Сатурніна та Марія). Також стала наочною небезпека неповноправності італіків як союзників Риму (що врешті вилилося пізніше у Союзницьку війну). Ці події стали навіть ще не початком, а скоріше передумовою процесів, що перетворили республіку на імперію. Проте колесо історії продовжувало невблаганно обертатися.

Отже, Луцій Аппулей загинув. Загинув успішний демагог, трибун, лідер незаможних римських верств. Але ж залишився другий учасник союзу, відповідвльний як би ми сказали зараз за силовий блок (це, звичайно, умовне порівняння, оскільки ж не можна механічно переносити сучасну термінологію на давньоримські реалії). Яким чином на долю Марія вплинула загибель Сатурніна? Згідно історіографічних джерел – вплинула катастрофічно. Марій втратив довіру

¹¹ Дион Кассий. Римская история.

¹² Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. О знаменитых людях. / Перевод и примечания М. Л. Гаспарова - М.: Наука, 1964.

народу і не набув довіру нобілитету. Таким чином він залишився без підтримки і всі 90-ті роки перебував у тіні. (Хоч об'єктивно військові таланти Марія за відсутності зовнішніх загроз не могли бути затребувані, а п'ять підряд консулатів Марія були і так безпрецедентним прикладом у римській історії). Таким чином, головною метою подальших дій Гая Марія було перешкодити поверненню до Риму його давнього недруга Метелла Нумідійського, якого Марій ще у 107 році за допомогою інтриг усунув від командування у Югуртинській війні і який відправився у вигнання як єдиний з сенаторів, що не погодився скласти присягу щодо *lex agraria*, який проштовхували Марій та Сатурнін. Втім, у 98 році до н. е. вигнанець був відновлений у громадянських правах. Пишуть про повну захоплення зустріч Метелла, влаштовану йому у Римі, і про те, що не вистачило дня, щоб біля міських воріт прийняти усі вітання. Не дивно, що незадовго до цієї події Марій відправився на Схід (Плутарх пише, що головним чином через небажання бути свідком тріумфу Метелла). Проте Марій здійснив досить вдалу інспекційну поїздку на Сході: відвідав Галатію, Каппадокію, був з шаною прийнятий царем Мітридатом Понтійським (переповідають, що Марій заявив Мітридатові: "Або збери сили, більші, ніж у римлян, або мовчи та роби, що тобі наказують!").¹³ Місія Марія була важливою для визначення ставлення римських політиків до Мітридата, спонукаючи їх більш активно протистояти експансії Понтійського царства.

У 90 році до н. е. почалася Союзницька війна (яка через активну участь у ній племені марсів ще має другу назву - Марсійська війна). Причиною війни стала відмова сенату надати союзним італійським племенам надати права римського громадянства. (Трибун Марк Лівій Друз Молодший, який вніс цей законопроект на розгляд, був навіть невдовзі убитий). Стала на часі уніфікація законодавства та зрівняння усіх членів аморфної федерації полісів з різними правами та обов'язками. Крім того, *ager publicus* – громадські землі розташовувалися саме на території племен, хоч самі італіки не мали права їх обробляти. Також союзники були головним джерелом рекрутів для безкінечних воєн, що їх вів Рим.

¹³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 31 - М.: Наука, 1994.

На початку війни Марій став легатом у свого родича Рутилія Лупа¹⁴. Згодом до військ Марія були долучені залишки військ іншого легата Гая Порперна, які перед тим були розбиті Публієм Пресентієм. Згодом Рутилій Луп потрапив у засідку і був убитий. Його військо та повноваження були розділені між Марієм та Квінтом Сервілієм Цепіоном, який також незабаром потрапив у засідку та загинув. Таким чином Марій став єдиним командувачем на північному театрі війни. Однак незважаючи на успіхи Марію не продовжили повноваження на наступний рік. (Плутарх пише, що старість згасила у ньому (Марії) колишній запал та рішучість).¹⁵ Хоч дійсною причиною, скоріш за все, було небажання нобілітету нового піднесення Марія.

Ще до закінчення війни римляни пішли на першу поступку італікам: законом Луція Юлія Цезаря (*lex Iulia*) було надано права римського громадянства етрускам та умбрам (які не брали участі у війні), далі настала черга другої поступки: надання римського громадянства італікам, які протягом шістдесяти днів складуть зброю, а також надання права римського громадянства Цизальпінській Галлії. Цим римляни досягли розколу серед італіків і перемога Риму стала неминучою. Влітку 88 року до н. е. спротив італіків був зламаний.

Врешті, незважаючи на повну перемогу римлян, те, через що почалася Союзницька війна, а саме надання італікам прав римського громадянства, римлянам довелося задовольнити. Так, більшість племен отримали ці права, хоч і у обмеженому стані: італіків приписали до 8 (або до 10) нових триб, що практично позбавляло їх політичного впливу. (Ці обставини згодом будуть використані деякими римськими політиками). Крім того, італійські громади перетворювались на римські муніципії і Рим втрачав своє виключне становище в Італії та перетворювався на *primus inter pares* – першого серед рівних.

Союзницька війна наочно показала, що Рим вже переріс полісну структуру. Це, та необхідність залучення італіків у систему управління римською

¹⁴ Павел Орозий. История против язычников. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004.- 544 .с.

¹⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 33 - М.: Наука, 1994.

державою знаменувало перехід до нової політичної формації та стало ще одним каменем у підґрунтя перетворення полісної республіки у імперію.

Окрім того, Союзницька війна стала своєрідним каталізатором іншої війни – Першої Мітридатової, коли цар Мітридат 6 Євпатор вирішив, що Рим достатньо послабшав та почав наступ на залежні від Республіки території. У тому самому 88 році до н. е. відбулася так звана Ефеська вечірня – масоване вбивство римлян та італіків за наказом царя Мітридата. Цей злочин і став приводом до війни.

Ця нова війна вважалася римлянам такою собі "легкою прогулянкою", що може, до того ж, принести чималий прибуток. Через це багато політиків прагнули отримати командування (історіографія вказує на принаймні чотирьох впливових аристократів-претендентів), проте основний конфлікт відбувся між Гаєм Марієм та Луцієм Корнелієм Суллою, про якого сучасники казали, що "він наполовину лев, наполовину лисиця, і кожна з його половин небезпечніша за іншу". Їхнє суперництво сягало ще часів Югуртинської війни, коли Сулла був квестором при Марії. Так, оскільки саме Сулла домігся видачі царя Югурти, багато хто стверджував, що саме Луцію належить основна роль у перемозі. У Союзницькій війні Сулла теж зумів проявити себе, що призвело до обрання його консулом на 88 рік до н. е. За результатами жеребкування Сулла отримав у намісництво провінцію Азія та армію для ведення війни проти Мітридата.¹⁶

Внаслідок цього Марію, який не мав можливості отримати командування легально, довелося змовитися з трибуном Публієм Сульпіцієм Руфом, за твердженням Плутарха, людиною з досить заплямованою репутацією. Так, Сульпіцій за згодою з Марієм вніс законопроект, згідно з яким італіки перерозподілялися по трибах так, що завдяки своїй чисельності могли б забезпечити прийняття будь-якого закону.

Це, та ще деякі пропозиції Сульпіція, спрямовані проти римського нобілітету, викликали активний спротив Сулли, який розумів, що у такому випадку Марій легко може отримати командування армією. За допомогою погроз

¹⁶ Аппиан. Римская история. Митридадовы войны, 22.

та вбивств Сульпіцію вдалося зломити спротив консулів (переповідали, що Суллі навіть довелося просити прихистку у будинку Марія).

Врешті Сульпіцій зумів провести обидва законопроекти і трибуни відправилися у Нолу з дорученням передати командування військами Марію. Однак Суллі вдалося переконати військо, що Марій як новий командувач набере нових солдатів (а перспектива пограбувати Азію виглядала дуже привабливою для легіонерів), і військо не підкорилося вимогам трибунів і солдати закидали посланців камінням. Сулла у своїй промові (а з ним, до речі, перебував його друг та другий консул Квінт Помпей Руф, що додавало законності діям Сулли) зобразив себе як визволителя від небезпеки, що загрожувала Риму.

У результаті шість легіонів Сулли (приблизно тридцять п'ять тисяч солдатів) рушили "рятувати Рим". Це стало першим випадком у римській історії, коли римська армія використовувалася магістратом для захоплення Риму. (Заради справедливості треба наголосити, що більшість офіцерів полишили армію Сулли, не бажаючи брати участь у перевороті). На запитання посланців сенату, чому він іде з армією проти своєї батьківщини, Сулла відповів, що "хоче звільнити її від тиранів"¹⁷. Невдовзі після нетривалих сутичок з маріанцями Сулла захопив Рим.¹⁸

У першу чергу Луцій Корнелій скасував усі закони Сульпіція як прийняті під тиском та оголосив *hostes* – "ворогами" дванадцятьох осіб, серед яких у першу чергу були сам Гай Марій, його син Гай Марій Молодший та Сульпіцій.¹⁹ Це стало безпрецедентним кроком для римської практики, бо "ворог" вважався поза законом, його можна було безкарно вбити, а майно його конфісковувалось. Хоч за традиційним римським правом про якесь додаткове покарання не могло бути й мови, оскільки всі вони вже відправилися у вигнання. Незважаючи на це лише єдиний з сенаторів – Квінт Муцій Сцевола Авгур виступив проти: "Я ніколи не визнаю ворогом людину, яка рятувала Рим та всю Італію", – промовив він²⁰. Усі ж "вороги" встигли втекти окрім Публія Сульпіція, якого виказав власний раб.

¹⁷ Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. - М.: Наука, 1969. - С. 35.

¹⁸ Инар Ф. Опыт власти // Сулла.- Ростов-на-Дону: Феникс, 1997, - С. 92.

¹⁹ Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. - М.: Наука, 1969. - С. 36.

²⁰ Валерий Максим. Достопамятные даты и изречения. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2007.

(Сулла звільнив раба за "послугу державі", а після цього наказав скинути з Тарпейської скелі за зраду господаря).²¹ Голову Сульпіція було встановлено на рострах у Римі "як привістку неминучих проскрипцій" (Веллей Патеркул)²². Цицерон, незважаючи на політичну ворожнечу, дає Сульпіцію украй прихильну характеристику як майстрові красномовства, проте Плутарх, натомість, змальовує Сульпіція як людину, яка "не має собі рівних у мерзенних пороках". Авантюра у спробі зміни командувача, що призвела до загибелі Сульпіція Руфа та до кривавої громадянської війни дає ліпше зрозуміти протистояння оптиматів та популярів, важелі, за допомогою яких ті та інші домогалися своїх цілей.

Гай Марій після довгих поневірянь опинився на острові Керкіна біля берегів Африки. Плутарх оповідає, як намісник Африки заборонив Марію висадку на берег, і Марій, у відповідь на запитання посланця, що переказати пропреторові промовив: "Перекажи, що ти бачив, як вигнанець Марій сидить на руїнах Карфагена"²³, - порівнявши свою занапащену долю з долей зруйнованого колись величного міста. Тут же Плутарх наводить цікаву оповідку, як ще в Італії влада міста Мітурни, коли упіймали Марія, що переховувався на тамтешніх болотах, доручила одному варвару вбити Марія, але той не наважився цього зробити та вигукуючи "Я не можу вбити Гая Марія" втік. Плутарх пише, що вчинок цей примусив мінтурніанців до каяття, яке призвело до того, що вони навіть посадили його на корабель до Африки.²⁴

Ці розповіді дають розуміння того, що становище Сулли, незважаючи на перемогу, виявлялося досить мінливим. І справді, у Вічному Місті все гучніше лунали вимоги скасування вироку Марієві, а одним з консулів на 87 рік до н. е. був обраний Луцій Корнелій Цінна, який вважався ворогом Сулли. Окрім того, трибун Марк Вергілій почав судове переслідування самого Сулли²⁵. Втім сам

²¹ Тит Ливий. История Рима от основания города. - М.: Наука, 1994.

²² Веллей Патеркул. Римская история. // Малые римские историки. - М.: Ладомир, 1996.

²³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 40 - М.: Наука. 1994.

²⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, 35-40 - М.: Наука. 1994.

²⁵ Volkmann H. Sulla. - Stuttgart, 1964. - S. 416-420.

Сулла, за словами того ж Плутарха, "побажавши здоров'я і обвинувачеві, і суддям" вирушив на війну з Мітридатом.²⁶

У двох битвах – при Херонеї (весна 86 року до н. е.) та поблизу Орхомена (86 або 87 рік до н. е.) Сулла повністю розгромив військо Понтійського Царства. У підсумку Луцій Корнелій змусив Мітридата повернутися до "кордонів предків" та наклав на нього данину у розмірі двадцять тисяч талантів.

Тим часом нова спроба Цінни розподілити нових римських громадян по всіх трибах призвела до його вигнання та позбавлення консулату. Луцій Корнелій Цінна у відповідь зібрав армію та підступив до римських мурів. Дізнавшись про це, вигнанець Марій негайно рушив йому на допомогу. Військо Марія, набране у Мавретанії та Етрурії, сягало шести тисяч осіб. Незважаючи на демонстративне підпорядкування Гая Марія Цінні реальне керівництво було у руках Марія. За підсумком військових дій, епідемій та голоду сенат обрав капітуляцію.

Марій та Цінна відразу ж учинили в місті терор, що вразив сучасників не стільки масштабами (певною мірою перебільшеними пізніше прибічниками Сулли), скільки позасудовими вбивствами осіб консульського та преторського звань. Марій без участі народних зборів проголосив сам себе консулом на 86 рік до н. е., але перенапруга останніх місяців далася взнаки – вже у січневій іди Гай Марій помер.

Після смерті Марія Цінна деякий час залишався єдиним консулом, але згодом призначив консулом-суффектом Луція Валерія Флакка. Надалі він домогся свого переобрання на 85 та 84 роки до н. е. і став фактично одноосібним правителем Риму та більшості провінцій. Цицерон у своїх "Філіппіках" зазначає про "непомірну владу Цінни".²⁷ Є підстави вважати, що сучасники були солідарні у цьому питанні з Цицероном. Втім, судячи з кількості мобілізованих на боротьбу з Суллою, режим Цінни мав підтримку широких верств населення.

Не беручи до уваги ряд заходів зі стабілізації фінансів, грошового обігу та урегулювання проблем союзників, основною проблемою режиму лишався той

²⁶ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 10 - М.: Наука. 1994.

²⁷ Цицерон. Речи. - М.: Наука, 1993.

самий Луцій Корнелій Сулла. У 86 році до н. е. Цінна відправив на Схід Валерія Флакка з двома легіонами. Формально – на війну з Мітридатом, а фактично (у цьому солідарні Плутарх з Аппіаном)^{28 29} на противагу Суллі. Незабаром Флакк загинув через заколот в Азії, а у 84 році до н. е. все це військо перейшло на бік Сулли.³⁰

Здобувши перемогу над Мітридатом Сулла відправив до Риму два послання, у яких обіцяв звільнити Рим від негідників, що захопили там владу. У відповідь Сулла почав готуватися до війни. Сенат же зайняв позицію нейтралітету та навіть наказав Цінні припинити мобілізацію. Але незважаючи на енергійні приготування, мотивація солдат виявилася недостатньою – спалахнув заколот, у результаті якого Цінна був убитий. Врешті маріанці зазнали повної поразки і у 82 році до н. е. Сулла прийшов до влади.

Так було перегорнуто ще одну сторінку римської історії. Цей період означився запеклою боротьбою між популярами, які позиціонували себе як продовжувачів справи Гракхів, виразників широких верств римського плебсу та, з іншого боку, оптиматами, які стояли на сторожі інтересів нобілітету. Розподіл землі та хліба був картою, яку постійно розігравали протиборчі сторони. Новим чинником стало те, що дозріло питання інкорпорації італійських союзників у політичну структуру Риму. Рим широко використовував ресурси племен, проте не поспішав з наданням союзникам рівних прав. Римський плебс як і нобілітет з упередженням та недовірою ставилися до італіків, не бажаючи ділити щ ними владні важелі, однак багато хто з трибунів, особливо відомих своїм радикалізмом, розуміли перспективу розширення електоральної бази за рахунок нових квіритів. Ці протиріччя між необхідністю та небажанням реформ призвели врешті до Союзницької війни. І незважаючи на повну перемогу, римлянам фактично довелось задовольнити вимоги союзників (хоч не відразу та з певними нюансами). Отже, переступивши територіально за межі поліса, Рим тепер вже й юридично

²⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 20 - М.: Наука, 1994.

²⁹ Аппиан. Римская история. - М.: Ладомир, 2002.

³⁰ Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. - М.: Наука, 1969. - С. 41.

виходив за межі міста-держави, переходячи до вирівнювання законодавства поки що у межах Італії.

Іншим важливим чинником стала армія. Реформи Марія докорінно змінили її. Так, був скасований принцип, за яким в армії могли служити лише громадяни, що мали земельну власність. Тепер в армію набирали усіх бажаючих незалежно від майнового цензу, важливим було лише громадянство та придатність до військової служби. Солдати та офіцери отримували обмундирування, озброєння, харчування та платню, що звільняло їх від турботи про власне господарство та родину. Після закінчення шістнадцятирічного терміну служби воїни могли йти у відставку та наділялися землею. Таким чином формувалося постійне професійне військо. Професійні воїни не прагнули як колишні ополченці якнайшвидше повернутися до господарства, їхні інтереси були спрямовані на нові походи, які обіцяли їм збагачення. Стосунки командирів та підлеглих стали тіснішими. При потребі солдати зі зброєю підтримували і політичні прагнення полководців. Армія перетворилася на серйозну політичну силу.

Цілком закономірно, отже, що Луцій Корнелій Сулла, який був оптиматом і, таким чином, виразником інтересів сенатської аристократії (так, ще на шляху до Риму до нього приєдналися ті консервативно налаштовані нобілі, які пережили маріанський терор: Квінт Цецилій Метелл Пій, Марк Ліциній Красс, Гней Помпей), тим не менш опору свою вбачав передусім в армії.

Для легітимації фактично захопленої влади Сулла закликав сенат обрати інтеррекса. (Обрані консули-маріанці Гней Папірій Карбон та Гай Марій Молодший на цей момент вже загинули). Інтеррекс ("між царями" латиною) призначався сенатом саме у таких екстраординарних випадках на п'ять днів з метою організації виборів нових консулів. Однак новообраний інтеррекс Луцій Валерій Флакк, попри очікування, за дорученням Луція Корнелія вніс на народні збори пропозицію про вибори диктатора.³¹ Це при тому, що останнім диктатором

³¹ Аппиан. Римская история. Гражданские войны. 1, 98.

у Римі був Гай Сервілій Гемін аж за сто двадцять років до цих подій³². Крім того, диктатура пропонувалася не на традиційні шість місяців, а "допоки Рим, Італія і вся римська держава, вражена міжусобними чварами, не зміцниться"³³. Сам Сулла, за свідченням Аппіана, прямо оголосив, що саме він був би корисним для Риму у ці часи.

Таким чином, у листопаді 82 року до н. е. Луцій Корнелій Сулла змусив сенат обрати його диктатором на невизначений термін *legibus faciendis et rei publicae constituendae causa* - "для поведення законів і приведення республіки до ладу". Майже так само звучав і повний титул самого диктатора: *dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*.

Сенат проголосив, що всі дії Сулли як у минулому, так і у майбутньому визнаються законними. Диктаторові надавалося право визначати смертні вироки, конфісковувати майно, будувати та руйнувати міста, ставити на царства та віднімати їх.³⁴

Як "облаштовувач республіки" Сулла не ліквідовував традиційні владні інститути, але трансформовував їх таким чином, що вони стали цілком залежними від сенату (а сам сенат, у свою чергу, залежав від диктатора). З цих міркувань Сулла провів "обрання" консулами на 81 рік до н. е. Марка Туллія Декула та Гнея Корнелія Долабелли, які фактично були так би мовити "кишеньковими" консулами Луція Корнелія. (Між тим, коли інший сулланець, Квінт Лукрецій Офелла, всупереч волі диктатора намагався отримати консулат, він був прилюдно вбитий за наказом Сулли, який, згідно з Аппіаном, промовив так: "Я вбив Лукреція, бо він мене не послухався"³⁵. Зрозуміло, що сам Сулла як диктатор мав найвищу владу і стояв над консулами. Щодо церемоніальної сторони, то перед Суллою, до речі, йшли двадцять чотири ліктори з фасціями, стільки ж, скільки у давнину перед римськими царями. До того ж Луцій Корнелій тримав чисельну охорону. Своїм заступником або ж *magister equitum* - магістром кінноти Сулла

³² Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. - М.: Наука, 1969. - С. 43.

³³ Аппиан. Римская история. - М.: Ладомир, 2007.

³⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 33 - М.: Наука, 1994.

³⁵ Короленков А., Смыков Е. Сулла - М.: Молодая Гвардия, 2007.

призначив того ж Луція Валерія Флакка, свого колишнього інтеррекса, який, до речі, у 100 році до н. е. був консулом разом з Гаєм Марієм і вважався представником "центристської партії" в сенаті.³⁶

Проте найбільше відомим в історії Сулла став через свої сумнозвісні проскрипції. Плутарх пише так: "Сулла склав проскрипційний список з вісімдесяти людей, не повідомивши нікого з магістратів. Це викликало вибух загального обурення, а наступного дня Сулла оприлюднив новий список з двохсот осіб, а потім і третій – не менший. Після чого він звернувся до народу з промовою і повідомив, що у списки він вніс тільки тих, кого пригадав, але якщо хтось вислизнув з його поля зору, то він складе ще інші такі списки..."³⁷

У цих табличках з іменами осіб, які оголошувалися поза законом містилося обґрунтування проскрипцій та їхні різні юридичні аспекти: вбивця проскрибованої особи отримував два таланти срібла, якщо в якості доказу пред'являв її голову, а раб отримував волю. Також подарунки отримували ті, хто виказував проскрибованих. Ті ж, хто навпаки приховували оголошених поза законом громадян, прирікалися на смерть. "Але найбільш несправедливим було те, що позбавлялися громадянської честі і сини, і онуки засуджених, а їхнє майно підлягало конфіскації." (Плутарх)³⁸

Сулла засудив на смерть близько сорока сенаторів і тисячу шістьсот вершників, наказав розрити могилу Гая Марія та тіло його викинути у річку Анно. Жорстокий терор тривав до 1-го жовтня 80 року до н. е. і забрав життя близько п'яти тисяч людей.

Треба сказати, що далеко не завжди об'єктами терору ставали реальні вороги Сулли. "Жертви гніву та ворожнечі були лише краплиною в морі тих, кого страчували заради їхнього багатства. Кати мали рацію, коли казали, що когось згубив його великий будинок, когось садок, а декого - теплі ванни". (Плутарх)³⁹ Не дивно, що багато хто з поплічників диктатора (Помпей, Лукулл, Красс та інші)

³⁶ Инар Ф. Сулла. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1994. - С. 309.

³⁷ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 31 - М.: Наука, 1994.

³⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 31 - М.: Наука, 1994.

³⁹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 31 - М.: Наука, 1994.

надбали великі статки на внесенні заможних людей у проскрипційні списки та на розпродажах майна засуджених. До речі, майбутній найвідоміший римлянин Гай Юлій Цезар також був внесений у проскрипційні списки, проте впливовим родичам вдалося вмовити Суллу викреслити Юлія з проскрипцій. За легендою, яку наводять і Плутарх,⁴⁰ і Светоній⁴¹, диктатор при цьому промовив: "У цьому Цезарі приховано багато Маріїв", маючи на увазі, що він стане загибеллю для справи оптиматів.

Заради підтримки своєї справи Сулла вчинив ще одну безпрецедентну акцію: з числа рабів проскрибованих він відібрав більше десяти тисяч найбільш молодих та статечних і дарував їм волю, оголосивши їх римськими громадянами під своїм родовим ім'ям Корнелії і включив їх до числа учасників народних зборів. Ці Корнелії стали надійною опорою сулланської диктатури⁴².

Втім Сулла відомий не лише завдяки своїм кривавим проскрипціям. Ті ж самі десять тисяч Корнеліїв були потрібні йому у тому числі і для підтримки його законотворчої діяльності. Отже настав час державних перетворень, що мусили заснувати і закріпити новий порядок політичного та цивільного життя Риму. При Суллі було прийнято цілу низку законів, яку іноді називають сулланською конституцією (або ж "Корнелієвими законами").

Маючи на увазі майбутній розпуск армії, що складала вже понад дванадцять легіонів, Луцій Корнелій подбав, щоб забезпечити усіх своїх ветеранів землею. Не існує, проте, єдиної думки відносно кількості відставників, що отримали землю. Аппіан⁴³ пише про двадцять три легіони і сто двадцять тисяч солдатів, Тіт Лівій – про сорок сім (або, за іншою думкою, слід читати двадцять сім) легіонів⁴⁴. Зазвичай сходяться на двадцяти трьох легіонах без оцінки кількості ветеранів. Середня площа ділянки оцінюється у 10-100 югерів (2,5-25 гектарів). Землі, які надавалися легіонерам, були розташовані майже виключно в Італії

⁴⁰ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цезарь, 1 - М.: Наука, 1994.

⁴¹ Светоний. Божественный Юлий, 1.

⁴² Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. - М.: Наука, 1965. - С. 150.

⁴³ Аппиан. Римская история. - Ладомир, 2002.

⁴⁴ Тит Ливий. История от основания города. - М.: Наука, 1964.

(лише одна ветеранська колонія була заснована за її межами). Джерелом земельного фонду були відібрані у якості штрафу землі у міських громадах, маєтки проскрибованих, частково, можливо, з *ager publicus*. В італійських міст та областей, що брали участь у війні на боці супротивника, особливо в Етрурії, Самнії, Кампанії, Сулла відібрав великі площі землі - як ті, що були колись віддані римською державою в оренду, так і їхні власні. (Натомість міста Апулії, наприклад, які радо зустрічали Суллу, практично не були піддані конфіскаціям). На цих площах було нарізано сто двадцять тисяч ділянок, здебільшого у вигляді компактних поселень ветеранів.⁴⁵

Забезпечивши таким чином опору своєї диктатури, Луцій Корнелій почав реконструкцію державного ладу республіки у відповідності зі своїми давніми продуманими планами, сутність яких полягала у відновленні повновладдя сенату. Почав він з того, що поповнив сам сенат трьомастами новими членами, поліпшивши його особовий склад за власним міркуванням. Фактично Сулла ліквідував посаду цензора, чим забезпечив незмінюваність senatorів. Для поповнення особового складу сенату Луцій Корнелій провів закон, за яким всі громадяни, обрані у коміції на нижчу державну посаду квестора, автоматично ставали сенаторами, а число самих квесторів було збільшено до двадцяти. Тепер сенат ставав якщо не безпосередньо виборним, то принаймні демократично поповнюваним органом влади.

Важливим заходом Сулли стала реформа посади народних трибунів. Ця посада, створена колись заради забезпечення інтересів плебеїв, перетворилась з часом у джерело постійної напруги. Приклад братів Гракхів, Лівія Друза та Публія Сульпіція, які з точки зору оптиматів та особисто Сулли вчинили багато шкоди римській республіці, став приводом для обмеження влади та престижу самої посади народних трибунів. Так, диктатор позбавив народних трибунів права законодавчої ініціативи, права скликання сенату, обмежив та навіть відмінив право вето. Згодом трибуну заборонили обіймати будь-яку іншу посаду, що відвернуло від трибунату амбітних молодих політиків. Вплив стану вершників, за

⁴⁵ Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. - М.: Наука, 1965.

винятком його верхівки, яка увійшла до складу сенату, також було суттєво обмежено.

До найбільш відомих заходів Сулли відносять також *lex Cornelia de magistratibus* – закон про магістрати, який встановлював нові вікові цензи та створював певні обмеження з метою, аби кар'єра політиків-початківців не розвивалася занадто стрімко. Таким чином, для квестора віковий ценз став складати 29 років (за попереднім законом Віллія - 27), для претора - 39 років (33 за законом Віллія), для консула - 42 роки (36 за законом Віллія). Тобто між виконанням посади квестора і претора мало минути не менше десяти років. Крім цього, стало заборонено обіймати посаду претора раніш за посаду квестора, а посаду консула раніш за посаду претора (до цього ці норми не були закріплені законом і тому часто порушувалися).⁴⁶ На додачу цим же законом було заборонено одну й ту саму посаду менш ніж через десять років після того, як вона була отримана вперше. Кількість квесторів була збільшена від восьми до двадцяти, а преторів – з шести до восьми. Таким чином, були внесені зміни до послідовності військових та цивільних магістратур, через які проходила кар'єра римських політиків сенаторського рангу – *Cursus honorum* (з латини - "шлях честі").

Судові справи з більшості питань були передані спеціалізованим судовим колегіям, комплектування яких переходило під контроль сенату і суддями могли стати тепер тільки сенатори (а не вершники за установами Гракхів)⁴⁷. Луцій Корнелій Сулла був першим, хто прийняв закон проти порушень на виборах (*de ambitu*), яким передбачалася десятирічна заборона на обіймання магістратур порушниками. Також Суллою були проведені закони про велич римського народу – *leges de maiestate*, за якими, між іншим, пропреторам і проконсулам заборонялося без дозволу з Риму починати війну та виходити за межі відданих їм під керування провінцій. Римським арміям відтепер було заборонено перебувати не тільки у стінах Риму, а й на всій території Італії південніше річки

⁴⁶ Короленков А. В., Смыков Е. В. Сулла. - М.: Молодая Гвардия, 2007. - 430 с.

⁴⁷ Покровский И. А. История римского права. - СПб., 1999. - С. 110.

Рубікон, по якій проходив кордон із Цизальпінською Галлією. Сулла прагнув унеможливити на майбутнє повторення свого власного досвіду, для чого вищі військова та державна влада були назавжди розділені, при цьому перша залишалася фактично за сенатом. Консули і претори, порядок обрання яких Сулла зберіг, були зобов'язані протягом року свого перебування на посаді залишатися суто цивільними особами та займатися виключно внутрішніми справами республіки, оскільки командувати військами їм заборонялося. У такий спосіб унеможлиблювалося поєднання в руках однієї особи вищої цивільної та військової влади.

У провінції Азія – головній годівниці публіканів – Десятинний податок був знову замінений на фіксований грошовий, який стягувався адміністрацією намісника. Також Сулла збільшив чисельність жерців у жрецьких колегіях, легалізував обіг плакованої монети (тобто лише вкритої шаром дорогоцінного металу), водночас посиливши боротьбу з фальшивомонетниками. Крім цього Луцій Корнелій перебудував курію Гостилія, де збирався сенат, переніс померій (сакральні межі міста), який до того був незмінним, встановив власну кінну статую біля *Lapis niger*, ймовірного місця поховання Ромула. Все це мало символізувати створення оновленого Риму.⁴⁸

Були розроблені основи державного устрою міст, що увійшли тепер до складу республіки на майже рівних правах з самим Римом. Була прийнята низка законів стосовно обмеження розкошів та виправлення вдачі вищого суспільства. Незважаючи на участь багатьох італійських племен у військових діях на боці популярів, Сулла зберіг за ними право повного римського громадянства. Крім того, надавши землю своїм ветеранам, Сулла тим самим зміцнив селянський середній шар громадян республіки. Як це не здається парадоксальним, Сулла фактично реалізував прагнення братів Гракхів. Це дає розуміння об'єктивної необхідності цих реформ, хоч і здійснених за допомогою зовсім протилежних інструментів.

⁴⁸ Короленков А. В., Смыков Е. В. Из новейшей литературы о Сулле // Вестник древней истории. - 2010. - 1 -С. 226.

Хоч більшість законів Сулли були через деякий час скасовані, частина з них, в галузі судочинства і кримінального права, збереглися аж до шостого століття нової ери та увійшли у Дигести Юстиніана⁴⁹.

Незважаючи на довічне диктаторство, у 81 році до н. е. Луцій Корнелій Сулла оголосив про свій намір висунути свою кандидатуру на посаду консула на майбутній рік. Це вступало у протиріччя з його ж *Lex Cornelia annalis*, за яким між двома консулатами мало минути десять років. Припускають, погоджуючись з Аппіаном, що Сулла бажав "зберегти вигляд демократичної влади"⁵⁰. У 80 році до н. е. його колегою по консулату став Квінт Цецилій Метелл Пій, єдиний син відомого і вже згаданого Метелла Нумідійського та кузен дружини самого Сулли Метелли Далматики. Зважаючи на те, що Квінт Цецилій був главою давнього та впливового роду Метеллів, Плутарх з цього приводу писав: "Насправді, той, хто, як можна було очікувати, завдав би Суллі чимало клопоту, виявився найбільш поступливим товаришем по консулату".⁵¹

За припущенням, вже у 79 році до н. е. Сулла несподівано покинув свій пост довічного диктатора. При цьому, за словами того ж Плутарха та Аппіана колишній диктатор відкрито висловлював готовність звітувати про всі свої дії. При тому з'являвся в місті без звичного супроводу з охорони та лікторів. Під час виборів консулів на 78 рік до н. е. Сулла не втручався у виборчий процес попри те, що одним із консулів став Марк Емілій Лепід з одного з найстаріших патриціанських родин Риму, представників якого відрізняли "високі моральні якості" (Плутарх)⁵². Лепід, який був креатурою Гнея Помпея Магна, на той час проявляв вже неприховану ворожнечу щодо колишнього диктатора.

Покинувши політику, Сулла, всупереч власно прийнятим законам про обмеження розкошів, немов повернувшись у пору своєї юності, коли він бенкетував у різних сумнівних компаніях, почав вести досить нестриманий спосіб життя з нечуваним марнотратством. "Надлишок приготованих страв був настільки

⁴⁹ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1949.

⁵⁰ Аппиан. Римская история. - М.: Ладомир, 2002.

⁵¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 6 - М.: Наука, 1994.

⁵² Плутарх. Сравнительные жизнеописания. - М.: Наука, 1994.

великим, що кожного дня багато їжі викидали в річку, а вино пили сорокарічної витримки або ще більш старе (Плутарх).⁵³

У цю пору колишній диктатор зазнав якоїсь дивної хвороби, яка проявлялася у гнитті тіла заживо та великій кількості вошей, яких не було змоги позбутися. З точки зору сучасної медицини вона не піддається інтерпретації і тому висловлюється припущення, що хвороба була взагалі вигадана пізніше ворогами Сулли як покарання богів диктаторові. У будь-якому разі помер він, як вважається, від апоплексичного удару у 78 році до н. е. у ПUTEОЛАХ (сучасне Пуццолі).

Луцій Корнелій встиг написати двадцять сім книг спогадів, які повністю завершив та видав його вільновідпущенник Епікад. Від цих мемуарів до нас дійшов двадцять один фрагмент, втім ці твори активно використовували Плутарх, Авл Галлій, Светоній, Присціан, Цицерон, Пліній Старший.

Смерть Сулли спровокувала відкриті сутички між прибічниками обох консулів: "вірного сулланця" Квінта Лутація Катула та Марка Емілія Лепіда, які й без того "відчували один до одного люту ворожнечу" (Аппіан)⁵⁴. Це доводить, між іншим, хибність сподівань Сулли, що він досяг громадянського миру в країні, який тримався, зрештою, лише на страху перед диктатором. Марк Емілій виступив проти того, щоб тіло померлого диктатора провезли по всій Італії, виставили на Форумі та поховали державним коштом. Ситуацію врятував Помпей, який не підтримав радикалізм свого протеже Лепіда і, таким чином, згідно з прагненням Катула та інших сулланців небіжчик отримав всі почесті: тіло Сулли у царських шатах на золотому ложі пронесли по Італії, попереду несли прапори та фасції. Попрощатися з Суллою у Рим зібралося багато його колишніх солдатів при повному озброєнні. Найкращі красномовці виголошували промови на честь упокоєного. Сенатори на руках віднесли його на Марсове поле, де ховали лише царів. Сулла був першим у роду Корнеліїв, хто за власним бажанням був підданий кремації. (Причиною могло бути побоювання Сулли, щоб з його тілом не

⁵³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Сулла, 35 - М.: Наука, 1994.

⁵⁴ Аппиан. Римская история. - М.: Ладомир, 2002.

заподіяли яктого, що сам він учинив з могилою Гая Марія). Епітафія, складена самим Суллою, звучала так: "Тут лежить людина, яка більш, ніж будь-хто з інших смертних, зробила добра своїм друзям та зла ворогам" (Плутарх).⁵⁵ Могила Сулли була облаштована неподалік *villa publica*, де він провів ніч перед тріумфом.

Так скінчилося життя Луція Корнелія Сулли Щасливого, кривавого диктатора та "улаштовувача республіки". Яскравий лідер оптиматів поклав життя на зміцнення впливу сенатської аристократії за рахунок впливові соціальних низів. Проте способи, у які він добивався поставленої мети геть протирічили засадам аристократичної республіки. Вочевидь, Сулла сам розумів неможливість реалізації своїх задумів традиційним шляхом. Надто потужним був вплив популярів, надто неординарними були їхні лідери: брати Гракхи, Сатурнін, Марій, Сульпіцій. До того ж питання, які потрібно було розв'язати, вже не могли бути вирішені традиційними сенатськими засобами. Тому ж він і вдався до нетривіальних методів: уперше в римській історії вічне місто було захоплене власною армією, до того ж двічі, і це було зроблено саме під проводом Сулли. Луцій Корнелій застосував інститут диктатури після більш як сторічної перерви, до того ж вперше диктатура встановлювалася не на півроку, згідно з римськими звичаями, а фактично на необмежений термін. Для того, щоб привести сенат у той стан, який відповідав би його задумам, Суллі довелося провести римську націю через терор проскрипцій, які коштували життя у тому числі і багатьом родовитим та впливовим сенаторам з шанованих родин, хоч метою Сулли був саме захист інтересів аристократії. До того ж, з об'єктивних причин, Суллі довелося виконати те, чого домагалися його політичні антагоністи – зміцнити дрібне землевласництво та інкорпорацію італіків у політичне життя Риму. Події цих часів показали неспроможність керувати у нових умовах застарілими методами сенатської олігархії. Опертя на армію, яке почалося ще за Марія, втім, через незрілість, ще не могло проявити себе у повній мірі, стало укупі з безстроковою диктатурою тим дороговказом, який торував шлях до імперії.

⁵⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, Сулла, 38 - М.: Наука, 1994.

Після смерті Сулли цілком закономірно, що увесь протестний потенціал, з успіхом ним придушений, мав виплеснутися назовні. Невдовзі Марк Емілій Лепід відкрито пообіцяв італікам повернути їхні землі, відібрані Суллою⁵⁶. Це спровокувало повстання на півночі Етрурії, у районі міста Фезули: тамтешні мешканці напали на римських колоністів. На придушення повстання сенат відправив обох консулів, Катула та Лепіда, наділивши кожного з них власною армією та зв'язавши присягою не використовувати зброю один проти одного. Однак Лепід, натомість, отаборившись у горах Етрурії, почав збирати "роздратованих нужденністю та бажаннями, що не здійснились" (Саллюстій)⁵⁷ і фактично перетворився на ватажка повстання, яке мав придушити. Другий консул, Катул, запропонував сенату вжити рішучих заходів, проте сенат надав пропозицію амністії Лепіду в обмін на припинення ворожих дій. Натомість Марк Емілій висунув політичні вимоги: відновлення влади народних трибунів, повернення усіх прав та майна проскрибованим та їхнім дітям, ліквідація поселень сулланських ветеранів. Для себе ж Лепід вимагав друге консульство. Загалом у заколоті брали участь чотири армії: Лепіда в Етрурії, Брута у Галлії, Марка Перперни у Лігурії, сина проконсула Луція Корнелія Сціпіона Азійського Еміліана. У заколотників були прибічники у Римі, проте в багатьох викликала сумніви особа Лепіда. Так, Гай Юлій Цезар, дізнавшись про повстання, негайно прибув аж з Кілікії. Однак його розчарував як вождь, так і сама справа, "що обернулася гірше, ніж він думав" (Светоній).⁵⁸

Формально військами, які були спрямовані на придушення заколоту Лепіда сенатом, командував другий консул Катул, а фактично Гней Помпей, якого наділили повноваженнями пропретора. Помпей прийняв рішення ізолювати епіцентр заколоту в Етрурії від підкріплень. З цією метою він обійшов Етрурії та узяв в облогу місто Мутіна (сучасна Модена), де закріпився Марк Юній Брут Старший. Лепід же тим часом підійшов під мури Риму і вимагав собі другого

⁵⁶ Циркин Ю. Восстание Лепида // Античный мир и археология. - 2009. -13 - С. 225-241.

⁵⁷ Гай Саллюстий Крисп. История.

⁵⁸ Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. // Светоний. Властелины Рима. - М.: Ладомир, 199.

консулату. Під його тиском консулами були обрані Мамерк Емілій Лепід Лівіан та Децим Юній Брут. Проте звістка про поразку Марка Юнія Брута Старшого від військ Помпея спричинила те, що Катул дав бій військам Лепіда на Марсовому полі та одержав перемогу, що змусило Лепіда відступити, звідки під тиском армії Помпея йому врешті довелося переправитися на Сардинію. Інші заколотники у цей час терпіли поразку за поразкою: Перперна, залишки армії якого змогли з'єднатися з армією Лепіда та Сципій Азіатський Еміліан, який загинув у Лації.

Сардинія, де вирішив закріпитися Лепід, була одним з головних постачальників збіжжя для Риму, що надавало певні перспективи для подальшого протистояння. Але на Сардинії Лепід не знайшов підтримки. У битві з пропретором Сардинії Гаєм Валерієм Тріарієм він був поранений та незабаром помер (за версією Плутарха і Плінія через звістку про невірність дружини, яка на той час знаходилася у Римі)^{59, 60} Частина армії, що залишилася, переправилася до Іспанії до Квінта Серторія.

Колишній маріанець, сабінянин Квінт Серторій у 83-81 роках до н. е. був намісником Ближньої Іспанії, звідки був вигнаний сулланцями, проте у 80 році до н. е. повернувся і вступивши у союз з місцевими племенами, встановив свою владу на значній частині Іспанії. Держава Серторія мала столицю у місті Оска (сучасне Уеска в Арагоні).

Не розпускаючи армію, з якою воював проти Лепіда, Помпей очікував повноважень для відправки до Іспанії на війну проти Серторія. І хоч сенат зволікав з цим рішенням, оскільки Помпей не займав ще жодної магістратури, врешті він таки отримав намісництво у Ближній Іспанії (*Hispania Citerior*). У Дальній Іспанії (*Hispania Ulterior*) у цей час стояв з військами Метелл. Серторій вирішив не допустити з'єднання військ Метелла та Помпея, та після прориву останнього при Валентії двічі розбив армію Помпея. Лише завдяки Афранію та Метеллу римляни не програли кампанію. Однак після вбивства заколотниками на чолі з Перперною

⁵⁹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 16 - М.: Наука, 1994.

⁶⁰ Плиний Старший. Естественная история.

Серторія під час бенкету у вирішальній битві Помпей врешті переміг та стратив Перперну.

У 71 році до н. е. проконсули Помпей та Метелл повернулися до Італії та відсвяткували тріумф в останні дні року.

Вважається, що саме Серторіанська війна поклала початок ґрунтовній романізації Іспанії. Представники місцевих племен отримали можливість грати важливу роль у житті Риму. Крім того, цікавим є факт про заснування Метеллом в Іспанії міста Метеллін (сучасне Медельїн), а Помпеєм – міста Помпелон (сучасна Памплона), що зміцнювало інтеграцію та посилювало романізацію провінції. Важливим сприятливим чинником стало й те, що громадянство, надане багатьом іспанцям Серторієм та Перперною, не було скасоване переможцями.

Що стосується особисто Гнея Помпея, то ця війна не дала йому очікуваних преференцій, оскільки йому не вдалося тут проявити себе у повній мірі. Причиною почасти є недбале ставлення сенату, через яке війську Помпея невчасно висилалось грошове забезпечення, припаси та спорядження. Через це Помпей, після повернення до Італії, вирішив на протигагу сенатській аристократії об'єднатися з демократами, яким обіцяв у випадку здобуття консулату відмінити "конституцію Сулли".

А поки у 71 році до н. е. сенат викликав Помпея з Іспанії, а Лукулла з Македонії для допомоги Ліцинію Крассу у боротьбі зі Спартаксом. *Bellum Spartacium* або ж *Tertiun Bellum Servile* - "Третя війна з рабами" (мається на увазі після першого і другого Сицилійських повстань), як називали римляни цю війну, була найбільшою за обсягами та єдиною, що безпосередньо загрожувала Центральній Італії. Почалося повстання із втечі сімдесятьох гладіаторів у Капуї, та незабаром перетворилось на серйозну загрозу. Армія повстанців числом до сімдесяти тисяч осіб завдала поразки спочатку преторській, а потім, у 71 році до н. е. і обом консульським арміям. Проте Марк Ліциній Красс, який був командиром ще при Суллі під час другої громадянської війни завдав Спартаксу серію поразок та врешті розгромив його в останній битві при Силарі (сучасна

річка Селе) у 71 році до н. е. Шість тисяч полонених гладіаторів були розіп'яті на наказом Красса вздовж Аппієвої дороги від Капуї до Риму.

Гней Помпей довершив розгром, знищивши шеститисячний загін повстанців, які відійшли на північ після битви при Силарі. Це дало йому підставу написати в сенат: "У відкритому бою рабів-втікачів переміг Красс, я ж знищив сам корінь війни"⁶¹. Ці слова, звичайно, не додали теплоти у стосунки Красса і Помпея. Після довгих дебатів у сенаті було прийнято рішення призначити саме Крассу малий тріумф або ж "овацію" та нагородити його миртовим вінком. На 70 рік до н. е. обидва, Красс і Помпей, були обрані консулами. Помпей переміг попри те, що за деякими даними він не пройшов відповідний *cursus honorum*. За його сприяння були відновлені в правах народні трибуни, вершники отримали однакове з сенаторами право на участь в судах, була відновлена влада цензорів.

Сучасники відзначали, що природа наділила Гнея Помпея військовими здібностями, фізичною силою, енергією, витримкою, хоробрістю, але в іншому він являв собою пересічного римлянина, був сором'язливим та незграбним, нерішучим та малоосвіченим. Під його рукою було покірне військо, настрої народу був сприятливим, супротивники мовчали, та він таки не наважився на рішучий крок і, досягши найближчої мети, розпустив військо. Помпей відмовився від звичного проконсульства у вигляді намісництва у провінції, і 1-го січня 69 року до н. е. знову став приватною особою. При цьому він віддалився від воєн і політики уперше за вісім років. Теодор Моммзен зазначав, що на його думку, Помпею просто не вистачило мужності прибрати владу до рук, хоч у Римі вже "готувалися до зустрічі нового монарха".

На початку того ж 69 року до н. е. у Римі відбулася одна знакова подія: помирає Юлія Марія, дружина Гая Марія та мати Гая Марія Молодшого. (Відомо, до речі, що Сулла настільки шанував як родину Юліїв, так і саму Юлію Марію, що вона не постраждала під час проскрипцій.) Майже одночасно з нею помирає Корнелія Цинілла, перша дружина Гая Юлія Цезаря та мати його єдиної доньки Юлії. (Саме з нею, як з дочкою Цінни, Сулла наказав розлучитися Цезарю на доказ

⁶¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 22 - М.: Наука, 1994.

його лояльності диктатору. Як відомо, Цезар не зробив цього і в результаті був позбавлений всього статку і та змушений піти у вигнання.) Цезар доводився племінником Юлії Марії та на похоронах цих двох жінок проголосив дві промови, які привернули увагу сучасників. Справа в тому, що публічні виступи в пам'ять про померлих жінок тільки-но увійшли у римську практику і це стосувалося виключно поважних матрон і ажніак молодих жінок. Крім того, у промові на честь тітки Цезар уперше від початку диктатури Сулли згадав її чоловіка Гая Марія і навіть продемонстрував народу його восковий бюст⁶². У цьому вчинку проявилась неординарність особистості Цезаря, його характер та сміливість.

У тому ж році Юлій відправляється на посаді квестора у Дальню Іспанію, супроводжуючи намісника Гая Антістія Вета.

Після повернення Цезар одружився з онукою Сулли красунею Помпеєю. Тоді ж Юлій почав відкрито схилитися до підтримки Гнея Помпея Магна (який, до речі, не був близьким родичем його нової дружини). Так, Юлій виявився чи не єдиним сенатором, який підтримував закон народного трибуна Габінія, що мав на меті піднесення Помпея.

Всупереч протидії впливових нобілів Габіній провів закон, за яким Помпей на три роки отримував владу над усім Середземним морем та береговою смугою на сімдесят стадій завглибшки. Помпей, завданням якого було звільнення Середземного моря від піратів, мав право на необмежений набір війська та право вільно розпоряджатися столичною і провінційними касами та ще й отримував одноразово сто сорок чотири мільйони сестерціїв.

Таким чином, навесні 67 року до н. е. з військом у складі 120 000 піших та 5 000 кінноти з 500 кораблями новопризначений головнокомандувач вирушив на виконання свого задуму. Гней розподілив море на тринадцять округів на чолі з окремими легатами. Слід додати, що піратство становило проблему насамперед для підвезення зерна у Рим. Отже, цікавим є те, що римляни настільки вірили у перемогу славетного Помпея, що ціни на хліб почали знижуватися відразу ж після обрання Гнея головнокомандувачем. І треба віддати йому належне, Помпей

⁶² Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. - London: New York: Routledg, 2009.

виправдав сподівання римлян. Сам він зосередився на супроводі зерновозів, звільняючи від піратів стратегічні шляхи з Сицилії, Сардинії та Африки до Риму. Добившись у цьому успіхів та забезпечивши Рим хлібом, Помпей почав допомагати й своїм легатам. Таким чином за півтора місяці від піратів була звільнена західна частина Середземномор'я. У східній частині пірати опинилися в ізоляції біля своїх опорних пунктів у Кілікії. Незабаром у вирішальній битві біля Коракесія (Coracesium – сучасне місто Аланья у Туреччині) основні сили піратів були розбиті. Від початку кампанії минуло близько трьох місяців і завершена вона була наприкінці літа 67 року до н. е.⁶³

Треба додати, що разом із законом про боротьбу з піратами Габінієм був протиснутий ще й інший закон (за порядком, до речі, перший). За цим законом зі Сходу було відкликано старого соратника Сулли Лукулла (якому, між іншим, Сулла довірив виховання свого сина). З 74 року до н. е. Лукулл вів війну з Мітридатом, до того ж досить успішно. Втім у 67 році до н. е. у військах Лукулла спалахнув бунт, викликаний незадоволенням тривалістю війни. У цей час вороги Лукулла у Римі звинуватили його у навмисному затягуванні війни, що спричинило його відставку. На заміну Лукуллу був призначений Маній Анцилій Глабріон, проте військо було настільки не в захваті від нового командувача, що Лукуллу довелось знову тимчасово очолити військо.

Повноваження ж Помпея Магна згідно з *lex Gabinia* спливали лише 64 року до н. е., тому Помпей залишався на Сході. На початку 66 року до н. е. трибун Гай Манілій вніс законопроект, за яким спеціально під Помпея створювалася надзвичайна посада з особливими повноваженнями, що мало на меті швидше закінчення Мітридатової війни. Незвадвючи на опір деяких senatorів (особливо відзначився Квінт Лутацій Катул Капітолін) чимало senatorів підтримали законопроект: Марк Туллій Цицерон, Гай Юлій Цезар, Публій Сервілій Ватія Ісаврік, Гай Скрибоній Куріон, Гай Кассій Лонгін, Гней Корнелій Лентул Клодіан. Врешті закон був прийнятий народними зборами. Сам Помпей, коли дізнався про

⁶³ Аппиан. Римская история. Митридатовы войны, 96.

це, зробив вигляд, що приймає це рішення всупереч власній волі, проте акторської майстерності при цьому йому таки не вистачило.

Таким чином під командуванням Помпея опинилось військо загальною чисельністю у 40 000 – 50 000 (Моммзен Т⁶⁴.): 15 000 легіонерів Марція Рекса, армія Лукулла під проводом Глабріона, війська самого Помпея, віддані йому по lex Gabinia та військовий контингент від азійських союзників. Військо ж опонента Помпея понтійського царя Мітрідата складалося з приблизно 30 000 піхоти та 2 000 – 3 000 вершників.

Перед початком кампанії Помпей Магн домовився з царем Парфії Фраатом 3: Рим в особі Помпея визнавав суверенітет Парфії над Месопотамією, а Фраат зобов'язувався атакувати союзника Понту Вірменію, що він і виконав улітку 66 року до н. е. Не зважаючи на генеральну битву Мітрідат повільно відступав перед римською армією, допоки Помпей не взяв його в облогу під Нікополем у Малій Азії та не розбив ущент понтійське військо. Мітрідат втік до Вірменії, але враховуючи, що цар Тигран призначив нагороду за його голову у сто талантів, змушений був тікати до Колхіди. Помпей залишив Вірменію Тигранові Старшому, який на знак покори сам з'явився у його таборі з непокритою головою⁶⁵, а його сина, Тиграна Молодшого, який спочатку перебів до римлян, а потім здійняв заколот і проти батька, і проти римлян, полонив та відправив до Риму. Далі Гней Помпей рушив на північ, куди до нього ще не ступала нога римського легіонера. Розбивши іберійців та албан, Помпей опинився у грецькій колонії Фасіс, неподалік від сучасного Поті, де дізнався, що Мітрідат втік до Боспорського царства.

Не сподіваючись дістати Мітрідата на півночі, Гней Помпей повернув у напрямку Албанії Кавказської, де розгромив військо царя Оройза, яке складалося з 60 000 піхоти та 12 000 вершників. Уклавши мир з албанами, Магн рушив далі на схід, проте, не дійшовши відстані трьох денних переходів до Каспійського моря, він повернувся до Вірменії. Наприкінці 64 року до н. е. Помпей попрямував

⁶⁴ Моммзен Т. История Рима. - Т. 3 - СПб: Наука, 2005.

⁶⁵ Валерий Брюсов. Летопись исторических судеб армянского народа. - 2013.

на південь, де майже без спротиву приєднав до римської держави Сирію, підкорив Іудею та вирушив проти Набатеїського царства. Однак отримавши звістку про смерть Мітрідата у Пантікапеї (сучасна Керч) під час заколоту у 63 році до н. е., Помпей негайно повернувся до Малої Азії, де за його наказом у Синопі було організовано похорон колишнього царя Понту.⁶⁶

За підсумком війни римська держава отримувала значні територіальні надбання та більш ніж удвічі збільшені надходження податків. Крім цього, з римським військом подорожувало чимало вчених-дослідників і, наприклад, "Натуральна історія" Плінія Старшого у багато чому побудована на матеріалах східних походів Помпея. Але, подолавши свого давнього суперника на Сході - Понтійське царство, Рим входив у нову фазу протистояння – тепер уже з Парфією, зіткнення з якою тепер уже було просто питанням часу.

Втім, як би там не було, для Помпея Магна настав час повертатися додому. Слушно, що здобувши велику кількість вигод для держави, Помпей мав сподівання на отримання другого консулату, до того ж достроково та заочно. Це питання для нього намагався вирішити його колишній легат Квінт Цецилій Метелл Непот, проте безуспішно. Тоді ж, на початку 62 року до н. е., Юлій Цезар, який щойно отримав посаду претора, на знак прихильності до Помпея запропонував передоручити йому реставрацію Капітолійського храму (цим вже п'ятнадцять років займався політичний суперник як Помпея, так і Цезаря Катул, і в разі пропонованого передоручення напис з присвятою на фронтоні храму мав би містити ім'я Помпея, а не Катула. Однак під тиском senatorів Цезарю довелося відкликати законопроект).⁶⁷

У цю пору у Римі тривала *bellum Catilinae* – війна Катіліни, так римляни називали спробу захоплення влади частиною нобілітету на чолі з Луцієм Сергієм Катіліною, непрямою причиною якої послужили у тому числі й успіхи Помпея на Сході. Справа в тім, що відновлення контролю над Азією та приєднання нових територій викликало перетік капіталу з Італії на Схід, де фінансисти отримували

⁶⁶ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 42. - М.: Наука, 1994.

⁶⁷ Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. М.: Наука, 1965. - С. 43.

значно вищі прибутки. Через це кредитори почали вимагати негайного повернення позик в Італії, та й процедура отримання кредиту значно ускладнилася, а сам кредит суттєво здорожчав. Для протидії експорту капітала сенату навіть довелося у 63 році до н. е. тимчасово призупинити вивезення золота і срібла з Італії. У особливо важкому становищі перебували селяни Етрурії, Піцена та деяких інших областей у Середній та Південній Італії. Притому це стосувалося як сулланських ветеранів-колоністів, так і місцевого населення. Багато з них або втратили свої ділянки через борги, або були на межі втрати через борговий зашморг. Одним словом, саме на 63 рік до н. е. прийшовся пік загострення економічної ситуації. Враховуючи обставини, Катіліна вчетверте виставив свою кандидатуру у консули на майбутній 62 рік до н. е. тепер під гаслом повної касації боргів, проте програв, що спонукало його до активних дій. Луцій Сергій Катіліна зі збіднілого патриціанського роду Сергіїв став відомим через жорстоку страту впливового маріанця Марка Марія Гратидіана під час проскрипцій. За словами Сенеки, Катіліна "поступово роздирав (Марка) на шматки, наче бажаючи знову і знову вбивати його, наносячи кожную нову рану так, наче знову його убиває"⁶⁸. Не дивно, отже, що Катіліна як активний учасник проскрипційних вбивств мав репутацію жорстокої, жадібної та розпусної людини. Після програшу у боротьбі за консулат у 63 році до н. е. Катіліна організував змову з частиною нобілітету та представниками "золотої молоді", незадоволеної проходженням *cursus honorum* та тими, які опинилися у фінансовій скруті. Історики описують криваві подробиці під час укладання змови: Саллюстій згадує про вживання вина з людською кров'ю, Плутарх – про ритуальний каннібалізм, Діон Кассій – про принесення у жертву дитини. Змовники планували захопити Рим, перебити значну кількість senatorів, зробити Катіліну консулом та перерозподілити між собою основні посади. Виступ було заплановано на кінець 63 року до н. е., проте непримиримий ворог Катіліни Марк Туллій Цицерон дізнався про змову не пізніше 22 вересня, однак сенат не повірив йому. Згодом в середині жовтня Катіліна відправив анонімні листи Марку Ліцинію Крассу, Марку Клавдію Марцеллу та Квінту Цецилію Метеллу Пію

⁶⁸ Луций Анней Сенека. Философские трактаты. СПб.: Алетейя, 2001.

Сципіону з порадою покинути місто через небезпеку, які отримувачі пред'явили Цицерону. Той переконав їх зачитати ці листи у сенаті, що спричинило введення в столиці надзвичайного стану та впровадження розслідування. Втім доказів безпосередньо проти Катіліни не було, і він продовжував залишатися у Римі. Але Цицерону вдалося все таки у результаті виступу в сенаті десь 7 чи 8 листопада із застосуванням блефу спровокувати Катіліну покинути місто (що для римлян вважалося за визнання провини). Тоді ж Луцій Сергій відкрито приєднався до повстання свого союзника Гая Манлія в Етрурії. І хоча спершу військо заколотників нараховувало не більше двох тисяч осіб, воно продовжувало швидко збільшуватись і згодом були сформовані два легіони. У Римі Сергій залишив на чолі змовників Лентула Суру, Автронія Пета та Луція Кассія. Їхню метою було, по-перше, вбивство Цицерона, по-друге, підпал міста та організація заворушень, що дало б змогу військам Катіліни захопити місто. Проте змовники були викриті (через невдалу спробу втягнути у заколот галлів-аллоброгів). Під час засідання сенату під впливом промови Катона Молодшого було прийнято рішення про смертний вирок змовникам (проти висловився лише Цезар) і того ж дня п'яťох засуджених було страчено у Мамертинській в'язниці. (Хоч юридичні підстави цього рішення були досить спірними. За що через двадцять років пасерб Лентула Марк Антоній помстився таки Цицерону). Катіліна ж, коли дізнався про страту прибічників заявив, що до цього призвели "боягузство та безтурботність" Лентула⁶⁹. Крім Етрурії прибічники Катіліни підняли заколот у Піцені, Апулії, Бруттії, Цизальпінській Галлії, однак всі вони були швидко придушені урядовими військами. (Метелл Непот пропонував викликати Помпея для придушення заколоту, але сенат пропозицію відхилив). Сам же Катіліна розраховував вивести війська у Трансальпінську Галлію, та у січні 62 року до н. е. опинився затиснутим під Пісторією у вузькій долині між урядовими арміями Гая Антонія Гібриди та Квінта Цецилія Метелла Целера. У запеклому бою катіліанці були розбиті вщент, голову самого ж Катіліни було відправлено до Риму.⁷⁰

⁶⁹ Егоров А. Юлий Цезарь. Политическая биография. - СПб.: Нестор-История, 2014.

⁷⁰ Лившиц Г. Социально-политическая борьба в Риме 60-х годов 1 века до н. е. и заговор Катилины. - Мн.: Издательство БГУ, 1960.

Після ліквідації змови Катіліни Цицерону в атмосфері загального тріумфу був дарований почесний титул "батька вітчизни" (*pater patriae*). (Його промови проти Катіліни – катілінарії, назавжди, до речі, увійшли до "золотого фонду" жанру). Проте Цицерон "викликав загальне незадоволення постійним самовихвалянням та самозвеличенням. Отже ні сенат, ні суд не могли зібратися без того, щоб не почути його просторікування про Катіліну та Лентула. Навіть книги свої

та писання він став наповнювати похвалами самому собі." (Плутарх)⁷¹. Втративши відчуття міри, він не помічав, що недоброзичливці не пробачили йому позасудової страти нобілів. Вже у 58 році до н. е. за законом Клодія Цицерону довелося піти у вигнання. І хоч йому дозволили повернутися вже наступного ж року, наслідки *bellum Catilinae* мали для Цицерона трагічний та невідворотній характер.

Прості ж римляни та італіки не забули соціальні гасла Катіліни. Свідчення тому – квіти, що покладали на його кенотаф у Римі⁷². Можновладці також зробили висновки та здійснили низку заходів, спрямованих на зниження соціальної напруженості: у 62 році до н. е. законом Катона була знижена вартість зерна для громадян, у 58 році до н. е. законом Клодія запроваджена безоплатна роздача хліба.

Після прибуття Помпея з армією до Італії серед римлян ширилися очікування, що він повторить шлях Сулли, який двадцять один рік тому у подібних обставинах захопив Рим та оголосив себе диктатором. Однак попри все, Гней Помпей розпустив армію. Далі він очікував у своєму маєтку в Альбані дозволу на тріумф, який відбувся наприкінці вересня 62 року до н. е. Плутарх свідчить, що "Помпей отримав свій перший тріумф за перемогу над Африкою, другий - над Європою, а цей останній – над Азією, так що після трьох його тріумфів складалося враження, що він певним чином підкорив увесь світ."⁷³ Проте

⁷¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цицерон, 24 - М.: Наука, 1994.

⁷² Цицерон. Речи. - М.: Наука, 1994.

⁷³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 45 - М.: Наука, 1994.

попри військову славу Помпей не мав прихильності римського нобілітету: "знатним римлянам була обтяжливою влада Помпея"⁷⁴. Аристократами Гней сприймався як щасливий вискок, що не пройшов *cursus honorum*. Помпей відчув протидію сенату при спробі затвердження своїх розпоряджень на Сході, бо сенатори у цей час були зайняті процесом проти трибуна Клодія Пульхра, який під час святкувань на честь *Bon Dea* - Доброї богині прокрався у будинок дружини Цезаря, після чого Юлій розлучився з нею, оскільки "дружина Цезаря має бути поза підозрою"⁷⁵. Хоч Клодію і вдалося виплутатися з цієї історії, це призвело до непримиримої ворожнечі між ним та лідером оптиматів Цицероном. Отже Помпей зіткнувся з протидією senatorів, які не бажали зміцнення його авторитету попри всі заслуги перед республікою

На початку ж 60 року до н. е. Юлій Цезар вирішив достроково повернутися до Риму з Іспанії, оскільки мав намір взяти участь у виборах консула у "свій рік" (*suo anno*), що було особливо почесним⁷⁶. Однак, оскільки до того ж він готувався до тріумфу, Юлій не міг перетинати померій (священну межу міста), а для реєстрації кандидатури на вибори вимагалася особиста присутність, Цезар опинився перед непростим вибором. Він мав обирати між консулатом та тріумфом. І хоч Гай Юлій спробував отримати дозвіл на заочну реєстрацію, потужні опоненти на чолі з Марком Порцієм Катonom Молодшим, неформальним політичним та ідейним лідером сенатської більшості не дали можливості Цезарю це вчинити. У решті решт Юлій прийняв рішення на користь консульських виборів, відмовившись від тріумфу⁷⁷. За результатами виборів на 59 рік до н. е. консулами були обрані Цезар та Бібул, зять Катона.

Не зовсім зрозуміло, на який саме період відноситься створення тріумвірату – союзу між "трьома мужами": Гаєм Юлієм Цезарем, Марком Ліцинієм Крассом та Гнеєм Помпеем Магном, до чи після консульських виборів, що обумовлено таємним характером утворення цього союзу. Ініціатором об'єднання виступив

⁷⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 30 - М.: Наука, 1994.

⁷⁵ Этьен Р. Цезарь. - М.: Молодая Гвардия, 2003.

⁷⁶ Голдсуорси А. Юлий Цезарь: полководец, император, легенда. - М.: Эксмо, 2007.

⁷⁷ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цезарь, 13. - М.: Наука, 1994.

Цезар, який вже давно співпрацював із Крассом, проте розумів, що у разі об'єднання з кимсь одним, третій автоматично стане його суперником. Красс і Помпей були давніми опонентами у боротьбі за вплив у Римі, але поодиночі в жодного з них не вистачало сил для протистояння сенатській більшості на чолі з Катонем. "Отже Цезар прагнув до завоювання політичного впливу, Красс – до його примноження, Помпей – до утримання. В однаковій мірі одержимі жагою до влади у державі, вони охоче об'єдналися заради її захоплення." (Луцій Анней Флор⁷⁸) Передбачалося залучення й четвертого учасника – Цицерона, однак він, після деяких коливань, відмовився, вирішивши зберегти вірність ідеалам республіканського ладу. Політичний союз скріпили шлюбом Помпея, який нещодавно розлучився, з Юлією, дочкою Цезаря.

Отже Цезар отримав консульську посаду. (Не в останню чергу завдячуючи грошам Красса.) Завдяки ж підтримці Марка Цезар домігся підтвердження усіх розпоряджень Помпея на Сході (Проти чого спочатку виступив Лукулл, попередник Помпея у Мітридатовій війні, проте, наляканий судом, відступив.) Також Юлій домігся ухвалення нового земельного закону – *Lex Sappagna*, а Помпей і Красс увійшли до складу аграрної комісії. Закон був досить поміркованим: не планувалося конфіскацій у великих землевласників, а лише викуп в бажаючих за рахунок податків з приєднаних Помпеем територій. Закон був прийнятий, незважаючи на спротив другого консула Бібула та його тестя Катона і ще низки senatorів, які побоювалися зростання популярності Цезаря. Крім того, в інтересах Красса було знижено на третину податок для якпубліканів. Ще одним законом Юлія Цезаря, який, до речі, не зустрів опору в снаторів, був *lex Iulia repetundarum* або ж *lex Iulia de rebus repetundis* – закон про здирництво та хабарництво намісників, який завдяки своїй деталізованості діяв ще досить довгий час та часто цитувався юристами імперської доби.

До того ж Гай Юлій затвердив Птолемея 12 Авлета (Флейтиста) на троні Єгипту, оголосивши його "другом та союзником римського народу", всупереч намаганням деякої частини сенату перетворити Єгипет на римську провінцію

⁷⁸ Луций Анней Флор. Эпитомы // Малые римские историки. - М.: Ладомир, 1996.

через фальшивий заповіт Птолемея 11 Александра 2. За це рішення Цезар отримав величезний хабар у розмірі шість тисяч талантів срібла (155 т 400 кг), який розділив з Помпеем.⁷⁹ (Для досягнення розмірів цієї суми варто додати, що Єгипту загрожувало збільшення податкового тягара та зменшення вартості металевих грошей).

Взагалі у 59 році до н. е. Гай Юлій Цезар розвинув настільки бурхливу діяльність, що римляни жартома називали 59 рік "консулатом Юлія і Цезаря". (Після невдалих спроб Бібула протистояти ініціативам колеги він фактично самоусунувся від виконання консульських обов'язків. Не виходячи з дому через побоювання за своє життя Бібул зайнявся виданням едиктів, у яких ставив під сумнів законність дій Юлія та розповсюджував скандальну, часто неправдиву інформацію про особисте життя Цезаря та Помпея).

Проте перед Цезарем постала ще одна проблема: за римським звичаєм колишній консул після закінчення терміну консулату отримував посаду проконсула у провінції, але роком раніше сенатом була прийнята постанова, що консули 59 року в якості намісників керуватимуть *silvae callesque* – "лісами та стежками" провінцій. Достаменно невідомо, що саме мається на увазі під цим терміном, але цілком зрозуміло, що незначущість призначення не могла задовільнити амбіції Цезаря⁸⁰. Вийти з цієї скрути Юлію дозволив *lex Vatinia*, закон, прийнятий за ініціативи трибуна Публія Ватінія, прибічника Цезаря, згідно з яким Гай Юлій отримував під управління Цизальпінську Галлію та Іллірик (*silvae callesque* аннулювався) на п'ять років замість одного та командування трьома легіонами. Незабаром за пропозицією Помпея (після смерті попереднього намісника) Цезарю було додано ще й Трансальпінську Галлію з додатковим легіоном.

Восени того ж року Рим збурила "справа Веттія", коли римський громадянин Луцій Веттій заявив про змову низки нобілів проти Помпея (або Цезаря і Помпея). Покази Веттія були плутані та викликали певну недовіру, а

⁷⁹ Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. - London; New York: Routledge, 2009.

⁸⁰ Грант М. Юлій Цезарь: Жрец Юпитера. - М.: Центрполиграф, 2003.

незабаром він був знайдений мертвим у в'язниці. Цим зумів скористатися Юлій, бо через згадані події "народ надав йому право боротися проти всіх підступів" (Аппіан)⁸¹.

Втім, у будь-якому випадку популярність тріумвів на кінець 59 року до н. е. значно впала у порівнянні з початком року, що пов'язується з розчаруванням римлян у тріумвірах, які фактично перебрали контроль за Римом на себе, посунувши вузьке коло сенаторів-аристократів.

До початку проконсульства Цезаря римляни із 121 року до н. е. контролювали південь сучасної Франції з центром у місті Нарбона - Трансальпінську Галлію, одну з перших контрольованих римлянами територій за межами Італії, яку часто називали просто "Провінція", звідки й пішла назва сучасного Провансу. Цікаво, що напівофіційною її назвою була *Gallia braccata* через звичай тамтешніх галлів носити штани (*bracae*) на протигау *Gallia togata* – Цизальпінської Галлії, де носили тоги.

Гай Юлій Цезар, який заступив на посаду проконсула трьох провінцій – Нарбонської Галлії, Цизальпінської Галлії та Іллірика на п'ять років 1-го січня 58 року до н. е. мав під командуванням чотири легіони (7-й, 8-й, 9-й, 10-й) та допоміжні загони балеарських пращників, нумідійських та критських лучників, іспанську кавалерію, військові інженерні команди та обози на кожен легіон у 500-600 коней та мулів з погоничами. Загальна ж чисельність підпорядкованих Цезарю військ складала 20 000 осіб⁸².

Наприкінці 60-х років старійшини галльського племені гельветів прийняли рішення про переселення з території сучасної Швейцарії через тиск свевів на чолі з Аріовістом (Цезар у своїх "Записках" вказує на прагнення гелтветів підкорити усю Галлію). Отже, гельвети запросили дозвіл на прохід через контрольовані римлянами землі, у відповідь Цезар попросив місяць на роздуми. Юлій витратив цей час на підготовку до оборони і врешті відмовив гельветським посланцям у проході по зручній місцині. Гельвети змушені були подолати

⁸¹ Аппиан. Гражданские войны. 2, 12.

⁸² Rice Holmes T. Caesar's Conquest of Gaul. 2nd Edition. - Oxford: Clarendon Press, 1911.

Юрський хребет та увійшли у землі союзних римлянам едуїв, супроводжуючи своє пересування грабунком місцевих. Цезар відгукнувся на заклик едуїв про допомогу і зрештою у битві при Бібракті Юлій одержав нелегку перемогу та уклав мир з гельветами, за умовами якого більша частина племені мали повернутися на старі місця⁸³.

Незабаром на зборах у тому ж Бібракті представники племен попросили Цезаря вигнати з Галлії германців свевів, які, спершу запрошені в якості найманців, обклали даниною значну частину галлів. Гай Юлій вступив у перемовини з Аріовістом, намагаючись перешкодити переселенню германців на лівий берег Рейна у Галлію. Після тривалих та загалом невдалих перемовин Цезар у битві при Вогезах розгромив свевів⁸⁴. Навесні 57 року до н. е. Юлій завдав превентивний удар по племені белгів у битві при Аконі на півночі Галлії. Після битви біля сучасного міста Баве Цезар уклав мир з белгами. Тим часом легат Юлія та син Красса Публій Ліциній Красс підкорив Західну Галлію, а Сервій Сульпіцій Гальба підкорив племена у районі перевалу Сен-Готард. Невдовзі Цезар відправив у сенат повідомлення про підкорення Галлії, за що вперше у Римі на його честь були призначені п'ятнадцятиденні молитви богам. Проте наступний 56 рік Гай Юлій та його легати були змушені витратити на придушення повстань, які охопили майже усю Галлію⁸⁵.

Тим часом у Римі аристократи намагалися позбавити впливу тріумвірів, чим скористався демагог-трибун Публій Клодій Пульхр, який у 58 році до н. е. домогся вигнання Цицерона. Цицерон, не отримавши допомоги ні від Пізона (діючого консула), ні від Помпея був змушений покинути Італію, його майно було конфісковане, а будинки спалені. Це настільки гнітюче вплинуло на відомого оратора, що він навіть припускав думку про суїцид⁸⁶. Пізніше Клодій відправив Катона на Кіпр з особливою місією, тим самим послабивши сенатську опозицію як тріумірам, так, врешті, і самому собі. Надалі Клодій переключився на Помпея,

⁸³ Моммзен Т. История Рима. Т. 3: От смерти Суллы до битвы при Тапсе. - СПб.: Наука, 2005.

⁸⁴ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976.

⁸⁵ Ферреро Г. Юлий Цезарь. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.

⁸⁶ С. И. Ковалев. Марк Туллий Цицерон // И. И. Толстой, - М.- Л.: Издательство АН СССР, 1949.

сподіваючись заручитися підтримкою найконсервативнішої частини senatorів. Помпей навіть скаржився Цицерону, що діями Клодія керує Марк Красс (багато хто, до речі, поділяв цю думку). Дійшло до того, що 11-го серпня один з рабів Клодія демонстративно кинув кинджал перед Помпеем у храмі Кастора і Поллукса. Після недвозначної погрози Помпей замкнувся у власному будинку у Римі, а озброєні прибічники Клодія оточили його та стежили, щоб Помпей не покинув будинку⁸⁷.

Разом з тим, консули 56 року до н. е. Гней Корнелій Лентул Марцеллін та Луцій Марцій Філіп, які недоброзичливо ставилися до тріумвів, домоглися призначення Цезарю наступника у якості намісника Цизальпінської Галлії, якому Юлій мав передати провінцію не пізніше 1-го березня 54 року до н. е. (Найімовірніше, ним мав бути Луцій Доміцій Агенобарб, переконаний противник тріумвів). Велися спроби відібрати в Цезаря також Нарбонську Галлію, відмінити закони, прийняті тріумвірами, навіть притягнути Юлія до суду.

Відповіддю на це стало те, що у середині квітня 56 року до н. е. тріумвіри зустрілися у місті Лука (сучасна Лукка) в Цизальпінській Галлії, що давало можливість присутності Цезаря для координації подальших дій. Разом з тріумвірами у місто завітали двісті senatorів та майже усі магістрати. Тут, у Луці, відбулося примирення Красса з Помпеем (перед тим за сприяння сина Красса Публія відбулося примирення Красса з Цицероном, який повернувся з вигнання). За підсумком зустрічі Красс та Помпей домовилися виставити свої кандидатури на консулат на наступний рік, а Гай Юлій зобов'язався сприяти їхньому обранню. Повноваження Цезаря вирішили подовжити ще на п'ять років та надати аналогічні призначення двом іншим тріумвірам. Таким чином, у січні 55 року до н. е. Помпей отримав Ближню та Дальню Іспанію, а Красс – Сирію.

Красс, сподіваючись швидко почати війну з Парфією, відправився у призначену йому провінцію вже наприкінці 55 року до н. е., навіть не очікуючи закінчення консулату. "Без міри запишавшись та втративши здоровий глузд, вже не Сирією і парфянами обмежував він поле своїх успіхів, називаючи дитячими

⁸⁷ Caesar, Pompey and Rome. - Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

забавками походи Лукулла проти Тиграна і Помпея проти Мітрідата, а мрії його сягали до бактрійців, індійців і до моря, що лежить за ними" (Плутарх)⁸⁸

У 54 році до н. е. Красс вдерся у Месопотамію та захопив низку міст за Євфратом, взимку 54-53 років до н. е. Марк Красс пограбував Єрусалимський храм, а навесні 53 року знову рушив у Месопотамію, сподіваючись здобути Селевкію - зимову столицю парфянських царів на Тигрі. Втім, у травні 53 року до н. е. був розбитий у битві при Каррах та по-зрадницькому вбитий при спробі укласти мирну угоду з парфянським полководцем Суреною.

Це стало кінцем тріумвірату (до того ж, роком раніше при пологах померла Юлія, дочка Цезаря та дружина Помпея), оскільки вплив та багатство Марка певним чином нівелювали суперечності між Цезарем та Помпеем. Проте ще кілька років стосунки між Цезарем і Помпеем залишалися непоганими.

Між тим Цезар у 55 році до н. е. розбив германців, які перетнули Рейн, та згодом сам увійшов у Германію за допомогою першого в історії чотирьохсотметрового мосту через Рейн, який Цезар побудував лише за десять днів (та й зруйнував його відразу ж після повернення). Вже наприкінці 55 року до н. е. Гай Юлій здійснив першу розвідувальну експедицію у Британію, а вже влітку 54 року здійснив другий британський похід та уклав мирну угоду з бриттами, що дало можливість Юлію прозвітувати до Риму про чергову перемогу. Провівши 53 рік за придушенням повстань белгів, Цезар змушений був просити в Помпея один з його легіонів, на що Помпей, до слова, погодився. На початку 52 року до н. е. більша частина галлів об'єдналися під проводом вождя арвернів Верцингеторікса. Після декількох битв Юлію вдалося заблокувати його в Алезії та в результаті довготривалої облоги та жорстокої битви Верцингеторікс змушений був здатися, на честь чого сенат оголосив двадцятиденне святкування. Отже, у 51-50 роках до н. е. підкорення Галлії було фактично завершено⁸⁹.

У Римі ж у 53-52 роках до н. е. склалася край напружена ситуація. Друг Цицерона, трибунцій (колишній трибун) Тіт Анній Мілон виступив проти Клодія.

⁸⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Красс, 16. - М.: Наука, 1994.

⁸⁹ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976. - С. 167-182.

Коли у 53 році Клодій почав добиватися претури, а Мілон - консулата, то супротивники влаштовували на римських вулицях цілі побоїща (в одному з яких ледь не загинув брат Цицерона Квінт). 18 січня 52 року до н. е. між людьми Клодія та Мілона відбулася сутичка на Аппієвій дорозі, в результаті якої Клодій загинув. Це призвело до того, що Рим охопили заворушення, почалися вуличні бійки, що спричинило те, що за пропозицією Марка Порція Катона вибори були скасовані, а Помпей був призначений консулом "sine collega" ("без колеги").

На новій посаді Гней Помпей Магн передусім провів два закони: про насильство (*de vi*), який був спрямований якраз проти організаторів та учасників заворушень 52 року, і про порушення на виборах (*de ambitu*), який прибічники Цезаря сприйняли як виклик своєму лідеру. У цей же час сенат доручив Помпею набір війська і незабаром вперше від часів Сулли у Рим були введені солдати. Стосовно Цезаря Помпей прийняв суперечливі та неоднозначні рішення, які ажнік не прояснювали його подальшу долю. Консулами на 51 рік до н. е. були обрані Сервій Сульпіцій Руф та Марк Клавдій Марцелл, проте Помпей зберіг керівну роль, тримав напоготові зібрану армію та утримував контроль над наданими йому провінціями. У суперечках між Цезарем та сенатом Помпей поки що зберігав нейтралітет. На 50 рік до н. е. консулами були обрані Луцій Емілій Лепід Павло та Гай Клавдій Марцелл – вороги Юлія. Також серед його затятих ворогів був і один з новообраних трибунів – Гай Скрибоній Куріон. Однак Цезар підкупом домогся прихильності Павла та Куріона, останній навіть зробив спробу примирити Помпея і Цезаря⁹⁰.

Наприкінці ж 50 року до н. е. під впливом чуток про те, що Цезар йде на Рим, Помпей за наказом Клавдія почав готувати війська. Після провалу спроб Юлія домовитися з Помпеем 1-го січня 49 року до н. е. трибуни-цезаріанці Марк Антоній та Квінт Кассій Лонгін привезли у Рим лист від Цезаря, у якому він погрожував війною, якщо Помпей не складе повноваження. Після цього сенат став остаточно налаштованим проти Цезаря. 7-го ж січня сенат ухвалив надзвичайний декрет (*senatus consultum ultimum*), який наділяв Помпея надзвичайними

⁹⁰ Утченко С. Л. Юлий Цезарь - М.: Мысль, 1976. - С. 207 - 209.

повноваженнями. Антоній та Кассій змушені були тікати з міста⁹¹. Рішенням сенату провінції Цезаря були передані іншим намісникам.

Згідно "Записок" Цезаря після прибуття трибунів, які втекли з Риму, Юлій зібрав 13-й легіон (єдиний, що перебував з ним у Цизальпінській Галлії) та звернувся до солдатів з промовою, у якій оголосив про зневаження священних прав трибунів і про небажання сенаторів визнати його законні вимоги. Після того, як легіонери висловили Цезарю свою підтримку, полководець віддав наказ перетнути Рубікон зі словами: "*Alia iacta est!*" ("Жереб кинуто!"). Рубікон – межа провінції Цизальпінська Галлія, де Юлій мав законну владу і перехід цього кордону означав виклик римській владі.

На цій межі вважаю логічним завершити першу частину цієї роботи. У підсумку можна сказати, що політична боротьба у Римі у цей період фактично топризвела до неминучості концентрації влади в одних руках. Питання стояло лише у персоналіях. Той же Помпей мав кілька разів шанс на захоплення верховної влади, проте не наважився "перейти свій Рубікон", тому сенатська аристократія й зробила ставку на Помпея, який, як вони вважали менш тяжів до встановлення одноосібної влади. Звичайно, якби був живий третій тріумвір – Красс, боротьба могла б прийняти більш інтригуючий характер. Кожен з тріумвірів демонстрував неабиякі амбіції, а прихильники республіканської традиції перебували у такому становищі, що не могли протидіяти узурпації влади одним з тріумвірів, не спираючись на іншого. Отже республіканський лад у Римі неминуче наближався до свого завершення.

⁹¹ Аппиан. Гражданские войны. 2, 33.

Розділ 2. Громадянська війна 49-45 років до нашої ери. Принципат Августа.

Перетнувши Рубікон, Гай Юлій Цезар поклав початок одному з останніх значних внутрішніх конфліктів у Римській республіці перед встановленням імперії. Хоч з іншого боку момент, коли 13-го грудня 50 року до н. е. Гай Марцелл (не маючи, до речі, вже на це повноважень) у супроводі декількох senatorів вручив на куманській віллі Помпею меч на знак заклик до захисту республіканського ладу також може вважатися своєрідним "Рубіконом", що викликав невідворотність подальших подій. Сам Цезар саме цей день сприймав за початок війни з боку оптиматів. Взагалі, протистояння між оптиматами (Помпей) та популярями (Цезар) у цей період переросло до міжособистого протистояння при прагненні до одноосібної влади. Так Помпей (як і Красс) спочатку позиціонували себе як лідерів оптиматів, та у 70-х роках заради реалізації своїх амбіцій перейшли до табору популярів, і лише після піднесення Цезаря Помпей прийняв сторону сенатської аристократії.

Більшість senatorів, попри все, не прагнули до війни. Коли у грудні 50 року до н. е. Куріон запропонував залишити без армії і Помпея, і Цезаря, то ця пропозиція отримала переважну більшість у сенаті (370 "за" при 22 чи 25 "проти"). Той же Цицерон, наприклад, писав: "Я люблю Куріона, бажаю почестей Цезарю, готовий вмерти за Помпея, але дорожче за все для мене - Республіка!"⁹² Було розуміння того, що у випадку громадянської війни республіканський лад буде приречений незалежно від того, хто переможе. З цього приводу Цицерон з повним розумінням ситуації писав: "З перемоги виросте багато зла і передусім тиран."⁹³ І Цицерон, і Куріон (як таємний агент Цезаря) робили неодноразові спроби примирити колишніх тріумвірів. "Він (Цицерон) звертався з порадами до обох – Цезарю відсилав лист за листом, Помпея вмовляв і благав, при будь-якій слушній нагоді намагаючись пом'якшити взаємне озлоблення. Але біда була

⁹² Цицерон. К близким, 2, 15, 3.

⁹³ Цицерон. К Аттику, 7, 4, 4.

невідворотньою." ⁹⁴ Помірковані сили в сенаті знайшли вихід у пропозиції доручити Помпею очолити новий парфянський похід (який був необхідним через поразку і смерть Красса). Гней Помпей дав письмову згоду на пропозицію Куріона одночасно з Юлієм відмовитися від війська і, враховуючи одвічну нерішучість Помпея, римська історія могла скластися по-іншому.

Але прибічники збройного протистояння Цезарю були могутніми та впливовими. Серед них Марк Порцій Катон Молодший, праонук Катона Старшого Цензора, переконаний республіканець, усіма шанований філософ-стоїк та лідер сенатської аристократії. Противник тріумвірату та Цезаря особисто (припускають, що однією з причин цієї непримиримості був роман Гая Юлія з сестрою Катона Сервілією), Катон перейшов у 52 році до н. е. до підтримки Помпея, ініціювавши його обрання одноосібним консулом. Зміну позиції Катон пояснював тим, що "винуватець цих бід має сам покласти їм край" ⁹⁵. Сам Цицерон, зрештою, хоч і без великого бажання, подався у табір помпеянців, "пішовши услід за чесними людьми, немов бик за чередою" ⁹⁶. Навіть найближчий соратник і товариш Цезаря по Галльській війні, якого Юлій високо цінував та довіряв йому командування легіонами: у Галлії – під час власної відсутності, у Британії – під час другої експедиції 54 року до н. е., Тит Лабієн, відмовився переходити Рубікон з Юлієм і подався на допомогу Помпею та республіканцям. Важливу роль у розв'язанні громадянської війни зіграв консул 50 року до н. е. Гай Клавдій Марцелл. Саме він напередодні війни передав Помпею два легіони, які передбачалося відправити на Схід, які й стали ядром армії Помпея. Він почав набір армії та вручив Гнею символічний меч "для захисту республіки", підштовхнувши його тим самим до активних дій. Тим дивніше, що у самій війні Марцелл участі так і не взяв. Але ж чи не найбільшу роль у розв'язуванні війни зіграв Квінт Цецилій Метелл Пій Сципіон, давній недруг Катона (в якого він

⁹⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цицерон, 37. - М.: Наука, 1994.

⁹⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 61. - М.: Наука, 1994.

⁹⁶ Цицерон. К Аттику, 8, 7, 7.

відбив наречену Емілію Лепіду)⁹⁷. У 52 році він видав свою дочку Корнелію Метеллу, яка була удовою Публія, сина Красса, що загинув разом зі своїм батьком на війні проти парфян, за Гнея Помпея. Тут Плутарх додає, що "Корнелія за віком краще б підходила за дружину синові Помпея"⁹⁸. У січні 49 року до н. е., коли протистояння Помпея і Цезаря перейшло на новий рівень, Метелл Сципіон від імені зятя зробив заяву: "Помпей готовий допомогти державі, якщо сенат піде за ним, але якщо сенат зволікатиме та діятиме надто м'яко, то, хоч би у майбутньому сенат і побажав би звернутися до нього по допомогу, всі благання будуть марними"⁹⁹. Сам собі відводячи друге після Помпея місце в угрупованні противників Юлія, Метелл Сципіон дійсно надавав послідовну і безапеляційну підтримку зятеві: саме він добився прийняття ультиматума Цезарю в сенаті, за яким останній мав би розпустити армію або був би оголошений "ворогом вітчизни", а 7-го січня у тому числі під тиском Метелла сенат прийняв постанову, за якою Гней Помпей Магн наділявся надзвичайними повноваженнями.

Сам Помпей, одужавши після важкої хвороби (швидше за все малярії), отримав від мешканців Неаполя, де він тоді перебував, урочисте свято на честь позбавлення від хвороби. Приклад Неаполя наслідували інші міста Італії, що дало Помпею неабиякої впевненості. У грудні ж 50 року до н. е. через чутки про просування Цезаря на Рим Помпей отримав меч "для захисту вільного ладу" і саме цю подію Цезар визнавав початком смути (*initium tumultus*) з боку сенатської партії. Однак в Італії в Помпея було два легіони проти одного в Цезаря. Тим не менш, погоджуючись скласти повноваження, але неодмінно одночасно з Помпеєм, Юлій, у випадку неприйняття його умов, погрожував війною. Після марних спроб пошуку компроміса трибуни-цезаріанці втекли зі столиці. Трохи згодом, поза римськими мурами, у присутності Помпея та Цицерона на зборах було прийнято *decretum tumultus*, що означало оголошення воєнного стану в Італії,

⁹⁷ Любимова О. Брачные союзы как инструмент политики в эпоху поздней Республики. - Известия Уральского федерального университета, - 2013. - С. 30.

⁹⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 55. - М.: Наука, 1994.

⁹⁹ Гай Юлий Цезарь. Записки о галльской войне. Записки о гражданской войне. - СПб.: АСТ, 2001. - С. 752.

а фактичним головнокомандувачем став Гней Помпей. Тепер всі очікували на реакцію Цезаря на ці приготування.

Цезар свій хід зробив. Почалася війна. Після переходу через Рубікон Юлій захоплює місто Арімін (сучасне Ріміні), який був важливим транспортним вузлом, що зв'язував Північну та Центральну Італію. Тут сходилися три римські дороги: дорога Фламінія (Via Flaminia), дорога Емілія (Via Aemilia) та дорога Попілія-Аннія (Via Popilia-Annia). Також у Аріміні був морський порт, що мав важливе стратегічне значення. У той же час Антоній захоплює Аррецій (сучасне Арреццо) в Етрурії. Сенатські ж посланці обіцяють Цезарю тріумф і консулат, аби тільки він розпустив військо та повернувся у свою провінцію. Втім Юлій діє рішуче і не дає помпеянцям часу на підготовку до оборони: 14-го та 15-го січня Цезар займає Анкону (найближчу гавань до Далмації) та Пізавр (сучасне Пезаро). Враховуючи те, що військо Помпея складалося з двох колишніх легіонів Цезаря та новонабраних солдатів, Гней приймає рішення покинути Рим і перебазуватися у Капую, куди з великим поспіхом перевезли скарбницю та переїхав сенат у майже повному складі. 27-28-го січня Юлій захоплює Піцен, який Помпей планував перетворити на оборонний плацдарм.

Наступним етапом війни була оборона Корфінія (сучасний Корфініо у регіоні Абруццо), який мав міцну фортецю і вважався стратегічно важливим містом. Соратник Помпея Луцій Доміцій Агенобарб прийняв рішення про оборону міста тридцятьма когортами (близько п'ятнадцяти тисяч легіонерів) всупереч пораді Помпея, який пропонував йому відійти на південь для об'єднання військ. Через сім днів після оточення міста п'ятдесятьма двома цезаріанськими когортами Агенобарб, пообіцявши військам швидкий підхід Помпея, почав готувати власну втечу. Проте військо, зрозумівши підступ, заарештувало Агенобарба та 24-го лютого відкрило ворота міста Юлію Цезарю. Цезар відпустив Агенобарба разом з усіма шляхетними бранцями, вперше застосувавши таким чином свою політику милосердя. Втім Агенобарб, якого Цицерон прямо називав

"нерозумною людиною"¹⁰⁰, а Светоній людиною "слабкою духом, та грізної вдачі"¹⁰¹ всупереч обіцянці залишився непримиримим ворогом Юлія.

Політика милосердя (*clementia*), яку Цезар впроваджував укупі з заохоченням нейтралітету кардинально відрізнялася від позиції помпеянців: "Помпей оголосив своїми ворогами усіх, хто не встане на захист республіки, Цезар же оголосив, що тих, хто утримається і ні до кого не пристане, він вважатиме друзями"¹⁰².

Дізнавшись про падіння Корфінія, Гней відступив до порту Брундізій (сучасне Бріндізі), звідки флот Помпея почав евакуацію армії та біженців до Диррахію (сучасне Дуррес в Албанії, який розташований у двохста кілометрах від Брундізія). Евакуація затягнулась, і на момент прибуття Цезаря 9-го березня було переправлено ще далеко не всю армію. Попри спроби блокування Юлієм гавані Брундізія, Помпею вдалося евакуюватися на одному з останніх суден 17-го березня.

Рішення Гнея Помпея покинути Італію здавна є дискусійним серед фахівців. Так Наполеон Бонапарт (і в цьому з ним до речі погоджувався Карл фон Клаузевіц) вважав, що Помпею слід було триматися плану, за яким залишаючись в Італії Помпей використовував би свій флот для логістичної підтримки армії, а іспанські легіони мали б здійснити прорив у тил Цезаря в Галлії. Вважається, що на рішення Помпея вплинула взаємна недовіра між ним та Агенобарбом (чийого брата він стратив у 81 році до н. е.). До цього додавався сумнів у цілковитій лояльності легіонів, перед тим підпорядкованих Юлію. Відомо, що рішення залишити Італію настільки вразило Цицерона, що він від'їхав у свій маєток у Форміях з наміром не брати подальшої участі у війні. До речі, колишній консул Гай Клавдій Марцелл, той самий, що вручив Помпею меч, не став переправлятися з ним на Балкани, а обрав шлях примирення з Юлієм, використавши при цьому

¹⁰⁰ Марк Туллий Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. - СПб.: Наука, 2010. - Т. 3. - 832 с.

¹⁰¹ Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей // Светоний. Властелины Рима. - М.: Ладомир, 2999. - С.12-281.

¹⁰² Светоний. Божественный Юлий, 75.

свою з ним спорідненість (він був одружений з внучатою племінницею Гая – Октавією Молодшою), за що Цицерон називає його "великим боягузом"¹⁰³.

Оскільки флот був у руках Помпея, Цезар не мав можливості переслідувати його у Греції. Тому Юлій прийняв рішення рухатися в Іспанію, де з 54 року до н. е. перебували помпеянські легати з сімома легіонами: Луцій Афраній з трьома легіонами у Близній Іспанії, Марк Петрей з двома легіонами у Лузитанії та Марк Терренцій Варрон з двома легіонами у Дальній Іспанії. Залишивши Рим під опікою Марка Емілія Лепіда, а Італію під управлінням Марка Антонія, навесні 49 року до н. е. Гай Юлій Цезар вирушив до Іспанії. Перед самим походом, маючи гостру потребу у коштах, Юлій експропріював залишки державної скарбниці. За переказами, він пригрозив вбити трибуна Луція Цецилія Метелла, який намагався йому у цьому перешкодити, додавши при цьому, що йому "набагато важче сказати це, ніж зробити"¹⁰⁴. На шляху до Галлії Цезар зіткнувся з неочікуваним спротивом Массілії (сучасне Марсель), оборону якої очолював Агенобарб, якого Цезар відпустив після здобуття Корінфія. Не бажаючи затримуватися, Цезар лишив Гая Требонія з трьома легіонами для облоги непокірного міста та рушив далі.

Здолавши Піренеї Юлій підійшов до Ілерди (сучасне Леріда або Лейда у Каталонії), де на нього очікували сім легіонів Афранія і Петрея. Перша атака видалася невдалою для Цезаря і він опинився заблокованим між двох річок під час повені. Проте Афраній, який за словами Діона Кассія "краще вмів танцювати, ніж командувати військами"¹⁰⁵ не зміг скористатися перевагою, а Юлій швидко надолужив втрачено ініціативу і тепер вже помпеянці змушені були зробити спробу перейти на південний берег Ібера (Ебро) та з'єднатися з Варроном, але потрапили в оточення військами Цезаря. Скінчилося тим, що Афраній та Петрей змушені були скласти зброю 2-го серпня 49 року до н. е. Юлій розпустив

¹⁰³ Марк Туллий Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинт, М. Бруту. - СПб.: Наука, 2010. - Т. 3. - 832 с.

¹⁰⁴ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976. - С. 220-221.

¹⁰⁵ Дион Кассий. Римская история.

помпеянські легіони, а Афраній та Петрей попрямували до Помпея, який якраз у цей час збирав армію на Балканах.

Капітуляція при Ілерді мала наслідком підкорення всієї Іспанії. Міста один за одним відчиняли брами Цезарю, помпеянські гарнізони, виганялися з міст, один з двох легіонів намісника Дальньої Іспанії Варрона просто в нього на очах пішов від нього у табір Юлія. Не маючи засобів для спротиву Варрон змушений був укласти мир з переможцем. Гай Юлій, призначивши новим намісником Дальньої Іспанії Квінта Кассія Лонгіна (Ближньою ж із 48 року до н. е. керував Марк Емілій Лепід), повернувся до легіонів, що тримали в облозі Массілію. Облога Массілії закінчилася її капітуляцією наприкінці літа 49 року до н. е., причому Агенобарб здійснив на цей раз успішну втечу і нарешті дістався табору Помпея.

Гай Скрибоній Куріон, призначений Цезарем наприкінці березня пропретором Сицилії та Африки спромігся захопити Сицилію без бою після втечі 24-го квітня звідти Марка Порція Катона, якому Гней Помпей доручив оборону острова. Це дало можливість забезпечити Рим продовольством. Проте спроба Куріона відбити Африку у помпеянського пропретора Публія Аттія Вара призвели до загибелі Куріона від рук нумідійців царя Юби, який був союзником Вара. Цезар у своїх "Записках" зобразив Куріона як героя, який віддавав перевагу смерті спільно зі своїми солдатами перед ганебною втечею: "(Куріон) твердо проголосив, що після втрати армії, яку йому доручив Цезар, він не з'явиться перед його очима"¹⁰⁶.

Брат Марка Антонія Гай та зять Цицерона Публій Корнелій Долабелла як командир ескадри мали спільно захистити Іллірик від помпеянців, проте Марк Октавій та Луцій Скрибоній Лібон розгромили ескадру Долабелли, а Гая Антонія узяли в полон на острові Курікта (сучасний Крк у Хорватії)¹⁰⁷.

Інший легат Юлія, Квінт Валерій Орка, у квітні 49 року до н. е. був відряджений для управління Сардинією, яка була важливим джерелом продовольства для Риму. Ще до від'їзду Орки з Італії сардинці вигнали свого

¹⁰⁶ Гай Юлій Цезарь. Записки о гражданской войне // Гай Юлий Цезарь. Гай Саллюстий Крисп. - СПб.: АСТ, 2001. - 752 с.

¹⁰⁷ Павел Орозий. История против язычников. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004. - 544 с.

старого намісника Марка Аврелія Котту, який утік в Африку до Публія Аттія Вара.

Старший син Красса, також Марк Ліциній, був у 49 році до н. е. легатом Цезаря у Цизальпінській Галлії.

У підсумку цезаріанці контролювали Іспанію, Сардинію, Корсику та Сицилію.

Улітку 49 року до н. е., поки Юлій перебував на околицях Массілії, Лепід улаштував призначення Цезаря диктатором *comitiorum habendorum causa* – "для скликання коміцій", тобто для організації виборів. Втім сам Цезар більше розраховував на посаду консула на майбутній 48 рік, тому після прибуття до столиці, пробувши на посаді лише одинадцять днів і навіть не призначивши собі заступника (*magister equitum*) він склав повноваження.

З властивою йому раптовістю Юлій 6-го листопада 49 року до н. е. відплив з шістьма легіонами з Брундізію і рушив на Диррахій. Проте Помпееві вдалося попередити цей маневр і обидві армії встали одна навпроти другої. Жодна зі сторін не наважувалась розпочати битву: Цезар - через нечисельність війська, а Помпей – через його ненадійність. Втім 10 липня 48 року до н. е. біля Диррахію Помпею таки вдалося нанести чутливу поразку Юлію, так, що тому довелося відступати, маючи на меті з'єднання з його фессалійською армією. Проте Помпей не наважився завдати вирішальний удар. З цього приводу Цезар висловився так: "Сьогодні перемога мала б бути за противниками, якби в них було кому перемагати."¹⁰⁸

Врешті Помпей наздогнав Юлія поблизу Фарсала. І хоч сам Гней розраховував виснажити противника, ухиляючись від генеральної баталії, сенатори тиснули на полководця, вимагаючи вирішального бойовиська. На що Помпей, маючи чисельну перевагу, зрештою дав згоду.

Отже, на світанку 9-го серпня 48 року до н. е. Гаю Юлію доповіли, що військо Помпея шикується у бойовий лад, на що Цезар відповів віддачею сигналу "до бою!". Помпей стояв навпроти Антонія, Пій Метелл Сципіон - навпроти Гнея

¹⁰⁸ Аппиан. Гражданские войны., 2, 62.

Доміція Кальвіна, а Агенобарб – проти Публія Корнелія Сулли. У ході битви Помпей не зміг реалізувати чисельну перевагу і після втечі кінноти та успішної конратаки Цезаря покинув поле битви і перевдягнений у раба втік у Ларису. Загалом у битві загинули п'ятнадцять тисяч солдатів (серед них шість тисяч римських громадян). Ще більше двадцяти тисяч здалися на другий день (серед них велика кількість нобілів, у тому числі Марк Юній Брут та Гай Кассій Лонгін)¹⁰⁹. Битва при Фарсалі виявилася вирішальною між полководцями Цезарем і Помпеєм, які боролися за одноосібну владу. Ця перемога фактично дала старт диктаторству Юлія, спочатку на десять років, а потім - і пожиттєво.

Тим часом Гней Помпей плував сліди. У Ларисі він закликав до капітуляції перед Цезарем, в Амфіополі видав наказ про збір армії для захисту Македонії, а сам відплив на Лесбос, звідти – в Анталію, потім – у Сієдру в Кілікії. У Сієдрі відбулася військова нарада, у якій Помпей із наближеними мали вирішити, де просити по допомогу у подальшій боротьбі: у Парафії, Єгипті чи Нумідії. Помпей, не довіряючи єгиптянам та нумідійцям, схилявся на користь Парафії, однак було прийнято рішення просити допомоги в Єгипті, оскільки Птолемей 13 завдячував своїм царюванням Птолемею та його проконсулу Авлу Габінію, який свого часу за хабар у десять тисяч талантів та не маючи на це, до речі, дозволу сенату, розгромив царицю Береніку та посадив на престол Птолемею Авлета, батька Птолемея 13 та Клеопатри 7. Таким чином, з Пафоса на Кіпрі Помпей вирушив до Пелузії, надіславши попередньо Птолемею 13 листа з проханням про зустріч. Радники царя - Ахілла, Потин та Теодат, які керували Єгиптом при тринадцятому Птолемею вирішили на словах підтримати Помпея, а насправді, маючи на меті унебезпечити свою подальшу владу над країною і на додачу здобути прихильність Цезаря - вбити Гнея Помпея. Вони Двідправили йому лист із запрошенням на зустріч, Ахілла разом з Луцієм Септимієм, римлянином на єгипетській службі, зустріли корабель у гавані Пелузії, посадили полководця у шлюпку та повезли на берег, де на нього очікував малолітній цар. Тільки-но шлюпка пристала до берега, Луцій Септимій, колишній центуріон Гнея,

¹⁰⁹ Грант М. Юлий Цезарь: Жрец Юпитера. - М.: Центрполиграф, 2003. - С. 244-245.

раптом по-зрадницьки завдав удару у спину Помпея. Відразу ж тоді дістали мечі Сальвій та Ахілла. "Помпей обома руками натягнув на обличчя тогу, не сказавши і не зробивши нічого, що було б невідповідним його гідності, і видавши лише стогін, мужньо прийняв удари."¹¹⁰

Це відбулося 28 або ж 29 вересня 48 року до н. е. Голову Помпея та його перстень з печаткою єгиптяни піднесли Цезарю, який прибув до Єгипту за два дні по тому. Юлій, попри їхні сподівання, заплакав, побачивши голову свого суперника і наказав поховати її біля мурів Александрії, де спорудив святилище Немезиди - богині помсти. Досі є невідомим, де перепоховали рештки Помпея: у його маєтку в Альбані, як пише Плутарх¹¹¹ або ж, згідно з Аппіаном, могила Магна лишилася у Єгипті¹¹².

Гаю Юлію, який прибув до Єгипту з одним легіоном навздогін Помпею, відпливти відразу ж завадив несприятливий вітер¹¹³. Згодом Цезар вирішив скористатися обставинами і затриматися в Єгипті для поповнення скарбниці. Потин, міністр фінансів царя Птолемея, пообіцяв відіслати гроші у Рим, втім Юлій прийняв рішення залишитися в Александрії та дочекатися отримання коштів. Також Цезар заявив про свій намір виступити арбітром між Птолемеєм 13 та його сестрою Клеопатрою, яка саме у цей час стояла з військом на єгипетському кордоні. Бажаючи мати противагу Птолемею Юлій викликав Клеопатру до себе в Александрію. Втім пробратися у столицю, яку ретельно охороняли люди Птолемея, було справою доволі непростю. За переказами, шанувальник Клеопатри сицилієць Аполлодор таємно провіз її у рибальському човні, а потім ве у покої Цезаря у великому мішку (у килимі, як писали пізніше романтично налаштовані дослідники). Це справило на Юлія належне враження і вранці він оголосив, що Птолемеї і Клеопатра мають правити спільно. Це плутало плани опікунів царя і провокувало інтриги проти самого Цезаря. Все скінчилося повстанням александрійців та справжньою війною проти єгиптян проти римлян.

¹¹⁰ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 78-80. - М.: Наука, 1994.

¹¹¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Помпей, 78-80. - М.: Наука, 1994.

¹¹² Аппиан. Гражданские войны, 2, 86.

¹¹³ Цезарь. Записки о гражданской войне, 3, 107.

Це призвело до того, що у вересні 48 року до н. е. Цезар опинився в облозі у царському кварталі Александрії.¹¹⁴ Ситуацію врятував підхід підкріплення на чолі з Мітридатом Пергамським. Єгиптяни були розбиті 15-го січня 47 року до н. е. поблизу Мареотійського озера. Під час втечі Птолемей 13 потонув, а їхня інша сестра Арсіноя була захоплена у полон. Після ж урочистої, спільної Цезаря і Клеопатра, подорожі на чотирьохста суднах Нілом, що супроводжувалась гучними святкуваннями Клеопатра залишилася фактично одноосібною правителькою Єгипту (формально вона мала співправителем брата і чоловіка Птолемея 14) під римським протекторатом та захистом трьох римських легіонів¹¹⁵. 23 червня 47 року до н. е. в Клеопатри народився син Птолемей Цезар, якого ми знаємо під ім'ям Цезаріон (прізвисько, яке дали йому александрійців). Питання про батьківство Цезаря було дискусійним з давніх часів, втім сам Юлій сина офіційно не визнав і у заповіті не згадав.

Поки Цезар перебував у Єгипті, у провінції Африка оговтувалися соратники загинлого Помпея Магна. Підтримку їм надавав нумідійській цар Юба 1, який ще у 62 році до н. е. зазнав від Юлія особистої образи і з тієї пори був його послідовним противником. Пропонувалося очолити помпеянське військо Катону Молодшому, але той відмовився, посилаючись на те, що серед них перебував колишній консул Сципійон, тесть Помпея, а сам Катону здобув лише звання претора. Крім того, ще з часів 2-ї Пунічної війни існував повір'я, за яким в Африці завжди перемагатимуть Сципіони.

Незважаючи на ці обставини Гай Юлій, коли у червні 47 року до н. е. полишив Єгипет, попрямував не на Захід, а навпаки на Схід, де тамтешні володарі прагнули використати римську смуту на свою користь. Найбільшу небезпеку являв Фарнак 2, син Мітридатом 6, який вже розгромив армію Гнея Доміція Кальвіна, якого Юлій лишив на захист Азії. Владнавши сирійські справи влітку 47 року до н. е. Цезар з невеликим військом прибуває до Кілікії. Тут він приєднує до своєї армії два легіони, що лишилися в Кальвіна після поразки при Нікополі

¹¹⁴ Ферреро Г. Юлий Цезарь. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997, - С. 411-433.

¹¹⁵ Этьен Р. Цезарь. - М.: Молодая Гвардия, 2003. - С. 151-152.

наприкінці листопада або на початку грудня 48 року до н. е. та незабаром до Юлія приєднується правитель Галатії Дейотар. 2-го серпня 46 року до н. е. армія Цезаря зустрілася з військом Фарнака поблизу міста Зела (сучасне Зіле у Туреччині). Незважаючи на чисельну перевагу та самовпевненість понтіїців (посли Фарнака заявляли Цезарю, що їхня армія провела 22 битви та жодної не прогнала) римляни одержали впевнену перемогу. Військо понтіїців було здебільшого перебито або захоплено у полон, а сам Фарнак з тисячею вершників утік до Синопу. За легендою, отримавши таку досить-таки легку перемогу, Цезар зауважив: "Легко було Помпею уславитися Великим, перемагаючи цих людей, які не вміють воювати." Саме з приводу перемоги при Зелі Юлій написав їхньому спільному з Цицероном другу Матію Кальвені у Рим: "Veni, vidi, vici." ("Прийшов, побачив, переміг.").

Згодом після цих подій Цезар переправився, а тоді й в Італію, де вже починалися солдатські заворушення, які йому вдалося припинити щедрими обіцянками¹¹⁶.

Тепер вже настала черга навести лад і на Заході. У грудні, незважаючи на несприятливі умови для судноплавства, Цезар лише з одним легіоном досвідчених воїнів відплив з порту Лілібей на Сицилії до Африки. Після висадки у Гадруметі (сучасне Сус у Тунісі) та короткого облаштування Юлій зустрів війська Метелла Сципіона та царя Юби.

Армія помпеянців нараховувала близько восьми легіонів (сорок тисяч осіб) включно з міцною кавалерією під проводом Титан Лабієна. Також до складу війська входили сили місцевих царьків та шістдесят бойових слонів. Спочатку дві армії випробовували сили одна одної у незначних сутичках, аж поки два легіони помпеянців не перейшли на бік Цезаря. На початку лютого, взявши в облогу стратегічне місто Тапс на сході сучасного Тунісу, Цезар змусив Сципіона та Юбу прийняти бій.

До слова Цезар, зі свого боку, для того, щоб використати на свою користь повір'я, що Сципіонам в Африці "судилося вічне щастя та

¹¹⁶ Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. - London; New York: Routledge, 2009. - P. 229-230.

непереможність"¹¹⁷ або ж навпаки, з метою висміяти ці оповідки, тримав при собі у таборі такого собі Корнелія Сципіона Помпоніана Сальвіттона, людину непоказну, проте з роди Сципіонів та "відводив йому почесне місце на чолі війська, ніби головнокомандувачеві"¹¹⁸. Цей хід руйнував віру про заздалегідь визначену перемогу Метелла Сципіона.

Сама битва відбулася 6-го квітня 46 року до н. е. Її початок був спонтанною ініціативою цезаріанських солдатів, які вгледіли безлад у ворожому таборі. Сам Юлій довго коливався, аж доки не стало зрозумілим, що стримувати воїнів вже було неможливо. Згідно Флору і Плутарху Цезар взагалі не міг керувати боєм через напад епілепсії. У підсумку відбувся повний розгром помпеянців, а втрати Юлія виявилися невеликими. Битва при Тапсі, до речі, вважається останньою на Заході з використанням бойових слонів.

Невдовзі було взяте й саме місто Тапс, а потім Цезар рушив до Утіки, гарнізон якої очолював Катону Молодший. Отримавши звістку про поразку союзників, філософ-стоїк та переконаний республіканець Катон вкоротив собі віку. Цезар, засмучений його смертю, промовив: "Катон, мені ненависна твоя смерть, бо тобі було ненависно прийняти від мене порятунок."¹¹⁹ Результатом цієї битви стало умиротворення провінції Африка і Цезар вже 25 липня повернувся до Риму.

Марк Петрей разом з царем Юбою втекли з поля бою і намагалися знайти прихисток у нумідійському місті Зама, але мешканці не впустили їх. Вони знайшли притулок у одному з царських маєтків і розуміючи, що марно очікувати на прощення Цезаря, вбили одне одного після бенкету.

Але в живих залишалися Тит Лабієн та сини Помпея, які втекли до Іспанії і там знову стали збирати сили спротиву. До армії Помпея Молодшого лавами вступали солдати, які служили колись під орудою легатів Помпея Старшого: Луція Афранія, Марка Петрея, Марка Терренція Варрона. Противників

¹¹⁷ Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей // Властелины Рима. - М.: Наука, 1999. - С. 59.

¹¹⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цезарь, 52. - М.: Наука, 1994.

¹¹⁹ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976. - С. 273.

Цезаря підтримали провінціями і раби, які підняли повстання на чолі з вершниками Квінтом Апонієм та Титом Квінтієм, добровільно відкрили ворота Кордуба, Мунд, Гіспаліс та інші міста Дальньої Іспанії. Два легіони цезаріанського намісника Гая Требонія, які склалися з мешканців Іспанії, перейшли на бік Помпея Молодшого, як і місцеве плем'я аллобрігів. Нарешті Гней Помпей Молодший зайняв столицю провінції – Новий Карфаген (сучасне Картахена в Мурсії). До нього приєдналися Секст Помпей з ескадрою, Публій Атлій Вар, Тит Лабієн, солдати загиблого Луція Афранія. Згодом Гней навіть почав карбувати монету, легенда на якій іменує його імператором. Під орудою Помпея таким чином опинилися тринадцять легіонів та шість тисяч легкоозброєних воїнів, а також війська іберів, кельтіберів та "велика кількість рабів, які готові були відчайдушно битися"¹²⁰.

Таким чином, Помпей мав досить сил, щоб потіснити легатів Цезаря – Квінта Фабія Максима та Квінта Педія, що змусило Юлія особисто прибути до Іспанії у листопаді 46 року до н. е. з вісьмома легіонами, які проте не мали достатнього бойового досвіду. Жорстокі сутички між противниками відбувалися до весни 45 року до н. е., поки 17-го березня 45 року не відбулася вирішальна битва на полях біля Мунда (сучасне Осуна в Андалузії). Військо Цезаря складало вісім легіонів проти тринадцяти помпеянських, до того ж Помпей зайняв вигідну позицію на узвишші і його воїни "не розраховували на пощаду і не збиралися дарувати її самі"¹²¹. Після невдалої спроби виманити помпеянців у долину Цезар змушений був почати атаку. Бій деякий час тривав без суттєвої переваги якоїсь зі сторін, у певний момент навіть цезаріанські лави завагалися, що змусило Юлія особисто стримувати війська, прийнявши командування правим флангом. Натхненний прикладом полководця, його улюблений 10 легіон змусив помпеянців посунути назад, що змусило Помпея почати перегрупування війська. Цим вдало скористався мавретанський цар Богуд, син Бокха 1, який у цей момент із власної ініціативи виконав глибокий кавалерійський рейд углиб війська Помпея.

¹²⁰ Аппиан Александрийский. Римская история. - М.: Ладомир, 2002. - 872 с.

¹²¹ Дион Кассий. Римская история.

Помітивши це Тит Лабієн був змушений відвести для перехоплення Богуда свої п'ять когорт назад, що війська Помпея сприйняли як відступ, зламали лінію і почалася безладна втеча, яка перейшла в побоїще, в результаті якого загинули близько тридцяти тисяч помпеянців, серед них Тит Лабієн та Атій Вар. Поранений Помпей зміг утекти із загоном у п'ятдесят вершників, але пізніше був виявлений загоном цезаріанців і вбитий. Його молодший брат Секст втік з залишком помпеянського флоту і успішно пропіратствував аж до 35 року до н. е.

Жорстока битва забрала життя тисячі цезаріанців, і сам Юлій пізніше згадував, що він "багато разів бився за перемогу, а при Мунді йому довелося битися і за своє життя"¹²². Тепер вже він мав змогу спокійно повернутися до Риму і правити як диктатор. Після перемоги при Мунді Цезар відсвяткував свій п'ятий тріумф, який до того ж був першим у римській історії тріумфом на честь перемоги римлян над римлянами.

Паралельно з веденням бойових дій проти Помпея та помпеянців Гай Юлій провадив заходи з легітимізації свого становища згідно римських інституцій. Так відомо, що влітку 49 року до н. е. Марк Емілій Лепід організував призначення Цезаря диктатором для організації виборів. Оскільки на той час Юлій був зайнятий війною з республіканцями, можна зауважити, що перше диктаторство "пройшло повз" Цезаря. Після повернення у Рим Юлій пробув на посаді лише одинадцять днів і склав повноваження. Восени ж 48 року до н. е., після загибелі Помпея, колега Цезаря по консулату Публій Сервій Ватія Ісаврик влаштував друге заочне призначення Цезаря диктатором, на цей раз з формулюванням *rei gerundae causa*, тобто з метою ведення війни на термін в один рік замість звичних шести місяців. Коли ж цей термін сплив, Юлій зберіг повноваження проконсула, а з 1-го січня 46 року до н. е. отримав консулат. Після перемоги при Тапсі Цезар втретє отримує диктаторські повноваження, до того ж на цей раз на десять років і без формального обґрунтування. Цікаво, що від пропонованого йому після битви при Мунді десятирічного консулату Юлій відмовився. У 45 році до н. е. Гай на додачу до диктаторства отримав консулат без

¹²² Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цезарь, 56. - М.: Наука, 1994.

колеги, а у жовтні відмовився від консулату, призначивши на своє місце двох консулів-суффектів. Втім консульські вибори на 44 рік до н. е. виграли Юлій Цезар та Марк Антоній. У цьому ж році Гай додав до свого імені титул "імператор" - *Imperator Gaius Iulius Caesar*¹²³. На початку 43 року до н. е. Цезар отримав пожиттєву диктатуру – *dictator perpetuus*, що викликало неоднозначну реакцію римлян, навіть цезаріанців.

Крім того, обґрунтування своєї одноосібної влади Цезар проводив за допомогою сакралізації своєї особистості, виводячи, наприклад, свій родовід напряду від богині Венери. Так, Гай спорудив на Форумі храм, присвячений Венері-Прародительці (*Venus Genetrix*). У храмі Юпітера було встановлено статую Юлія в образі підкорювача світу, у храмі Квірина також було встановлено статую Юлія з присвятою "Непереможному богу". Нарешті у 45 році до н. е. були викарбувані монети з профілем Цезаря – уперше у римській історії на монетах була зображена жива та здраствуюча людина¹²⁴. У 44 році до н. е. Юлій отримав титул "батька вітчизни" (*parens patriae*), третім після Марка Фурія Камілла та Марка Туллія Цицерона. День народження Гая перетворився на державне свято, місяць квітній отримав нову назву *iulius* на честь Цезаря.

Разом з тим, Гай принципово відмовлявся від титулу царя (*rex*), можливо через виборність спадкоємця згідно із староримською традицією. Зате Цезар відмовлявся вставати з крісла, коли до нього у сенаті підходили сенатори, що викликало особливе обурення нобілів. Також він постійно носив одяг тріумфатора та лавровий вінок (можливо через облісіння)¹²⁵.

Загалом Цезар явно орієнтувався на Александра Македонського, хоч і з більшою обережністю впроваджував ідею про власну божественність.

Варто зазначити, що Цезар виступає активним реформатором, часто одноосібним, використовуючи усі досяжні йому важелі влади, часто комбінуючи різні повноваження та не дотримуючись звичайних процедур. Слід зауважити, що

¹²³ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976. - С. 279.

¹²⁴ Ross Taylor L. The Divinity of Roman Emperor. - Philadelphia: Porcupine Press. - P. 65-66.

¹²⁵ Светоний. Божественный Юлий, 45.

питання зовнішньої політики всупереч традиції були виключною прерогативою Юлія.

Загальна спрямованість реформ Цезаря у сфері державного устрою була у збільшенні числа магістратів через задіяння "нових людей" та мешканців Італії для задоволення потреб зростаючого державного апарату, у тому числі у провінціях. Цезар збільшив сенат, знелюднений за роки війни та довів його загальну чисельність до дев'ятиста осіб. Реформував суди, надавши рівну кількість місць сенаторам та вершникам, поповнив лави патриціїв, зменшив кількість громадських колегій, які часто ставали інструментом вербування збройних загонів демагогів.

Юлій активно боровся з безробіттям, впроваджуючи будівельні проєкти як у Римі, так і за його межами. Нереалізованими через загибель Цезаря залишилися інфраструктурні проєкти по розширенню порту в Остії, осушенню Понтійських боліт та Фуцинського озера. З тією ж метою був законодавчо регламентований навіть порядок набору пастухів в Італії, принаймні третину яких тепер мали складати наймані працівники¹²⁶. Разом з тим видавалися закони проти зайвих розкошів, вирішувалися проблеми боргової кризи, впроваджувалися інші заходи, спрямовані на оздоровлення фінансової сфери. Засновувалися нові колонії, в основному за межами Аппенін. Так, заново були заселені, між іншим, Корінні та Карфаген, зруйновані римлянами ще у 146 році до н. е.¹²⁷, проте Цезар обмежував неконтрольовану міграцію у провінції. Здійснювалися заходи з підтримки багатодітних батьків (малося на увазі забезпечення майбутнього поповнення війська). Впорядковувалася роздача безкоштовного хліба, що було значним тягарем для бюджету (кількість отримувачів було зменшено з трьохсот тисяч до ста п'ятдесяти тисяч). Також Юлій активно роздавав пільги та привілеї мешканцям провінцій, багато міст отримували римське або ж латинське право (втім це стосувалося лише західних провінцій). Впорядковувалася система податків та зборів. Відомі плани по кодифікації римських законів та спорудження

¹²⁶ Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. - London; New York: Routledge, 2009. - P. 243.

¹²⁷ Gardner J. F. The Dictator // A Companion to Julius Caesar. - Oxford: Wiley-Blackwell, 2009. - P. 64.

бібліотеки на кшталт Александрійської, у 46 році до н. е. був реформований календар, нині відомий як юліанський.

Бурхлива діяльність Цезаря закономірно не могла отримати однозначної оцінки. Плебс мав претензії з приводу заборони колегій, скорочення числа отримувачів безкоштовного хліба та відмови від повної касації боргів. Середовище нобілів обурювала зневага зневага до сенату та загалом принципів республіканського ладу. Турбували аристократів обожнення Юлія та його ймовірні наміри стати монархом та оголосити своїм спадкоємцем сина Клеопатри Цезаріона, про що у Римі вперто ходили чутки. За припущенням змовники почали обговорювати план фізичного усунення Юлія наприкінці 45 року до н. е., а на початку 44 року почали безпосередню підготовку, розраховуючи встигнути до того, як Цезар вирушив би на війну з Парфією. Цей задум об'єднував близько шістдесяти осіб з різною передісторією та мотивацією. Серед двадцяти безпосередніх учасників семеро були колишніми прибічниками Юлія, восьмеро колишніх помпеянців, політична орієнтація решти п'яти залишається невідомою. Одним з керівників замаху був Гай Кассій Лонгін, який після фарсальської битви перейшов на бік Цезаря проте не здобув його повної довіри, чому й зненавидів його.

15-го березня в курії Помпея, де тоді засідав сенат, змовники з'явилися на засідання, кожен маючи кинджал під тогою. Один з них став перед Цезарем, просячи за свого брата, який перебував у вигнанні, інші також наблизилися, ніби підтримуючи прохання. Першим удар завдав Публій Сервілій Каска¹²⁸, коли Луцій Цимбр почав стягувати з Юлія плащ, даючи тим самим умовний сигнал. Цезар підхопився з крісла та схопив нападника за руку з окликом: "Негідник Каска, що ти робиш!?" Але той закричав: "Брате, допоможи!", після чого інші змовники накинулися на Юлія. Бачачи, що порятунку немає, Цезар закрив тогою голову і покритий двадцятьма трьома ранами впав та сконав біля підніжжя статуї Помпея.¹²⁹

¹²⁸ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - Мысль, 1976, - С. 328-333.

¹²⁹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цезарь, 66. - М.: Мысль, 1994.

Тіло Цезаря після поховальних ігор та декількох промов натовп спалив на Форумі, спорудивши поховальне вогнище з лавок та столів ринкових торгівців. "Флейтисти та актори стали здирати з себе тріумфальний одяг, в який вони убралися заради такого дня, і, роздираючи, жбурляли його у полум'я, старі легіонери палили зброю, якою вони прикрасилися заради похорону, а багато жінок палили свої вбрання, які були на них, булли та вбрання дітей."¹³⁰

Згідно з заповітом Цезаря кожен римлянин отримував від нього по триста сестерціїв, сади над Тибром передавалися у громадське користування. Як виявилось, бездітний правитель неочікувано для всіх всиновив свого внучатого племінника Гая Октавія та заповів йому три чверті свого майна. Невдовзі після смерті Юлія на небі з'явилася дуже яскрава комета, яку у Римі вважали душею загиблого диктатора¹³¹.

Зрозуміло, що сучасники по різному оцінювали особу Цезаря: політичні опоненти висміювали його та звинувачували в аморальності, прибічники ж всіляко підносили. У своєму пізньому творі соратник Цезаря Гай Саллюстій Крісп поряд із позитивними якостями – м'якосердям, добросердям, готовністю прийти на допомогу друзям – вказує на величезне честолюбство Юлія.

Спадкоємцю Цезаря Гаю Октавію Фурину на момент смерті диктатора було вісімнадцять років і перебував він за дорученням Юлія в Аполлонію (біля сучасного міста Фієрі в Албанії). Там він завершував свою освіту та готувався до нової війни, яку замислив Цезар.

Гай Октавій народився у 63 році до н. е. і після смерті батька у 59 чи 58 році до н. е. виховувався у своєї бабусі Юлії – сестри Гая Юлія Цезаря. У 51 році до н. е. вона померла, і дванадцятирічний Гай Октавій виголосив промову на її похороні¹³². Цезар приділяв увагу своєму юному родичеві: у 47 році за протекції Юлія Октавій обійняв дві свої перші посади: почесне місце у колегії понтифіків та церемоніальну посаду міського префекта (*praefectus urbi*), який формально

¹³⁰ Светоний. Божественный Юлий, 84.

¹³¹ Светоний. Божественный Юлий, 88.

¹³² Шифман И. Ш. Цезарь Август. - Л.: Наука, 1990. - С. 11.

керував Римом під час Латинського фестивалю. Займаючи почесне місце Октавій прийняв участь у тріумфі Юлія з нагоди його африканського походу і навіть отримав нагороду від Цезаря нарівні зі справжніми учасниками бойових дій.¹³³ Виконуючи різноманітні доручення Цезаря він сприймався як один з наближених до персони Юлія осіб. У 45 році до н. е. за дорученням диктатора рід Октавіїв з поміж інших мав честь бути переведений до стану патриціїв.¹³⁴

Гай Юлій Цезар не мав законнонароджених дітей, оскільки його єдина дочка Юлія померла під час пологів разом із дитиною від Помпея. Крім Октавія Цезар мав за родичів двох племінників (синів Юлії Старшої): Луція Пінарія, який отримав за заповітом одну восьму майна диктатора та Квінта Педія, який отримав таку ж долю спадку, але пізніше подарував її Октавію. Отже, Октавій як офіційний спадкоємець міг розпоряджатися статками Цезаря, здобутими у Галльській війні та користуватися підтримкою легіонерів, відданих особисто Юлію. (Прямої ж передачі влади римське право на ютой час не передбачало, навіть звання царя (*rex*), яким Цезар, до речі, й не був, передбачало виборність, а не спадковість.¹³⁵)

Після вбивства Юлія легіонери пообіцяли захищати Октавія від можливого замаху, йому навіть пропонувалося вести балканські легіони на Рим, проте батьки не радили йому повертатися до Італії, а вітчим навіть вмовляв відмовитися від спадщини заради власної безпеки.¹³⁶

У Римі ж події розгорталися таким чином: народ не підтримав вбивць Цезаря, як вони на це сподівалися, сенат розбігся. Змовники зайняли Капітолій і на другий день після вбивства Юлія почали перемовини з цезаріанцями. Антоній та Лепід гарантували їм безпеку, а ті погоджувалися, зі свого боку, що остаточне рішення щодо політичного врегулювання прийматиме сенат, який зібрався 17-го березня. За порадою Цицерона ухвалили вважати Цезаря легітимним правителем, а дії змовників піддати забуттю (амністії).¹³⁷ Це на певний час задовольнило усіх.

¹³³ Неродо Ж.-П. Август. - М.: Молодая Гвардия, 2003. - С.58.

¹³⁴ Southern P. Augustus. - London: Routledge, 1998. - P. 19-20.

¹³⁵ Ross Taylor L. The Divinity of the Roman Emperor. - Philadelphia: Porcupine Press, 1975. - P. 73.

¹³⁶ Николай Дамасский. О жизни Цезаря Августа и о его воспитании, 28, 53.

¹³⁷ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Цицерон, 42. - М.: Наука, 1994.

Втім плебс вимагав відплати вбивцям, особливо після палкої промови Антонія на похороні та оголошення заповіту. Все це змусило учасників змови нарешті покинути Рим. Провідну ж роль серед цезаріанців продовжував відігравати Марк Антоній, який у ніч після вбивства Юлія при підтримці дружини диктатора Кальпурнії заволодів усією кореспонденцією Цезаря, а також сімсотма мільйонами його особистих коштів. Відправивши другого консула (призначеного після вбивства Юлія) Долабеллу намісником у Сирію та призначивши свого брата Гая міським префектом (оскільки Брут покинув Рим і фактично самоусунувся з посади) Марк Антоній став найвпливовішою персоною у Римі.

Отже, коли вісімнадцятирічний Октавій наприкінці весни 44 року до н. е. з'явився в Італії, йому протистояв грізний суперник. Октавій оголосив про намір прийняти спадщину, прийнявши ім'я Гай Юлій Цезар Октавіан. Шляхом до столиці Октавіан затримався у Кампанії, де мав спілкування з досвідченими політиками, зокрема Цицероном, який лишився задоволеним від зустрічі з Октавіаном¹³⁸. У Римі, куди він прибув у травні 44 року до н. е., Октавіан послідовно зміцнює свій авторитет. Так, він демонстративно дотримується трауру за Юлієм, а в липні стає розпорядником ігор на честь Цезаря, під час яких у небі знову з'являється яскрава комета. Октавіан зумів переконати римлян, що то душа Цезаря, який став божеством. На виконання заповіту Юлія Октавіан роздав кожному римлянину по триста сестерційів, для чого змушений був розпродати своє родове майно, оскільки Антоній відмовився передавати йому захоплені кошти Цезаря¹³⁹. Так поступово Октавіан здобував популярність у Римі у той час, як його суперник втрачав її через непослідовність дій та жорстокість.

Проте переважна більшість армії та ветеранів Цезаря все таки були на боці Антонія, відомого полководця та соратника диктатора. Тому для подальшого відстоювання своїх прав Октавіану довелося вирушити на південь Італії, де за допомогою грошей та обіцянок помсти за Цезаря він спромігся зібрати десятитисячну армію, на чолі якої пішов на Рим та 10-го листопада зайняв Форум.

¹³⁸ Цицерон. Письма к Аттику, 14, 11, 2.

¹³⁹ Борухович В. Г. После мартовских ид 44 год до н. э. // Античный мир и археология. - Саратов, 1983. - С. 133-134.

Там він закликав розпочати війну з Антонієм як із кривдником законного спадкоємця. Проте далеко не всі солдати були готові воювати проти вірного цезаріанця Антонія, а сенат взагалі проігнорував Октавіан, який, до того ж, не мав дніяких офіційних повноважень.

Втім восени 44 року до н. е. ситуація змінилася. Антоній, який 24-го листопада з'явився у Римі, на власний розсуд перерозподілив провінції та рушив у Цизальпінську Галлію, де узяв в облогу в Мутіні (сучасне Модена) Децима Брута. Збурений волюнтаризмом Антонія сенат почав готуватися до війни. Октавіан за протекції Цицерона отримав повноваження пропретора та достроково отримав місце у сенаті, в обмін на що погодився передати найбільш боєздатну частину своїх військ у розпорядження консулів Панси та Гірція та й сам вирушив до Мутіни. Під час низки зіткнень обидва консули загинули, а Антоній опинився у Нарбонській Галлії у критичному становищі. Тепер вже сенат мав сподівання на щирих республіканців Брута і Кассія, які встигли зібрати чималі сили, та тому відмовив в обіцяній нагороді легіонерам Октавіан, що викликало природне обурення останнього. Відмовивши Октавіану у посаді консулів-суффектів сенат поставив юного Октавіан перед вибором: підтримати Антонія, який встиг привернути на свій бік намісників західних провінцій або ж залишитися вірним сенату, який сподівався на швидке прибуття Брута і Кассія та тому ігнорував спроби Октавіана домовитися. Проте Брут, не бажаючи починати нову громадянську війну, всупереч закликам зберігав нейтралітет. Це дозволило Октавіану, як і його попередника шістьма роками раніше так само перетнути Рубікон, однак вже не з одним, а з вісьмома легіонами. Увійшовши без бою у Рим Октавіан захопив державну скарбницю, з якої зробив виплати своїм солдатам. Домігшись призначення виборів він 19-го серпня був обраний консулом разом зі своїм дядьком Квінтом Педієм. Після чого Октавіан завершив нарешті процедуру свого всиновлення, а Педій провів закон про заочний суд над вбивцями Цезаря, які відразу ж були засуджені на "позбавлення води і вогню", що означало щонайменше вигнання та конфіскацію майна, а як максимум – страту. Згодом розпочалися мирні переговори з Антонієм та Лепідом.

У жовтні 43 року до н. е. на річковому острові біля Бононії (сучасне Болонья) зустрілися Октавіан, Антоній та Лепід. Результатом цієї зустрічі було офіційне (на відміну від попереднього) оголошення другого тріумвірату "для приведення до ладу республіки" (*rei publicae constituendae*) на термін у п'ять років з необмеженими повноваженнями тріумвірів. Закон про тріумвірат був затверджений на народних зборах 27-го листопада 43 року до н. е. (перед цим Октавіан склав повноваження консула). Тріумвіри розподілили між собою провінції (при цьому провінції, що дісталися Октавіану, були частково зайняті республіканцями). Тріумвірат супроводжував шлюб Октавіана з пасербицею Антонія - Клодією¹⁴⁰.

Тріумвіри домовилися організувати проскрипції своїх опонентів (варто зазначити, що Октавіан, коли був консулом, своїх опонентів не переслідував). У підсумку список засуджених складав близько трьохсот сенаторів та двох тисяч вершників. Першим стояло ім'я Цицерона. "Як тоді, так і пізніше своїми родичами вони (тріумвіри) жертвували один одному."¹⁴¹ Цицерон намагався втекти до Греції, але вбивці наздогнали його 7-го грудня неподалік від його вілли у Формії. Відрубані голова і руки оратора були доправлені та згодом виставлені на ораторській трибуні у Форумі. Хоча деякі соратники тріумвірів і збагатилися на проскрипціях, коштів на ведення війни з республіканцями все ще не вистачало, тому послідувала низка заходів з залучення необхідних коштів, у тому числі нові податки та конфіскації майна заможних громадян.

Нарешті Антоній та Октавіан переправилися до Греції з військом близько ста тисяч піхотинців та тринадцяти тисяч вершників (республіканці Брут і Кассій очолювали військо у сімдесят тисяч піхоти та двадцяти тисяч кавалерії та мали перевагу на морі). Прямуючи Егнатієвою дорогою тріумвіри дісталися рівнини біля древнього міста Філіппи на півночі Македонії у вересні та змушені були отаборилися на болотистій низовині, оскільки сусідні узвишшя були завбачливо зайняті республіканцями. За планом Кассія республіканські війська

¹⁴⁰ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 178.

¹⁴¹ Аппиан. Гражданские войны, 4, 5.

мали уникати генеральної битви та вимотувати тріумвірів, які не мали задовільного постачання. Однак успішна контратака Антонія 3-го вересня та захоплення ним табору Кассія поламала ці плани. Ситуацію не врятувало навіть те, що Брут так само атакував та захопив табір Октавіана. Кассій, не знаючи про успіх Брута та вважаючи битву програною, вкоротив собі віку, а супротивники повернулися на вихідні позиції. 23-го вересня Брут, розуміючи небезпеку цезаріанської пропаганди в республіканських військах та відсутність супротивних аргументів, у тому числі грошових, змушений був розпочати другу, вирішальну битву. Брак досвіду в Брута призвів до того, що незважаючи на успішну атаку на початку битви, контратакуючі тріумвіри зім'яли лівий фланг та центр. Брут наклав на себе руки. Залишки його армії (крім старших офіцерів та безпосередніх учасників вбивства Цезаря) переможці зарахували до свого війська.

За результатами перемоги Марк та Октавіан перерозподілили провінції: Марк зберігав за собою Галлію, отримував Африку та весь Схід; Гай - Нумідію, Сардинію та Корсику. Лепід, якого на час походу залишили в Італії, втрачав вплив. Крім того, завданням Гая стало забезпечення легіонерів землею в Італії, а завданням Марка – пошук грошей у заможних східних провінціях.¹⁴²

У процесі розподілу землі між ветеранами Октавіан зіткнувся із серйозною проблемою – землі не вистачало. Насильницькі дії по конфіскації землі (виплати колишнім власникам мали символічний характер) призвели врешті до повстання італіків. Цим скористалися дружина Антонія Фульвія та його брат Луцій, який влітку 41 року зайняв Рим та рушив на північ, маючи намір з'єднатися з військами соратників Антонія Полліона та Басса. Втім силами Октавіана, Агріппи та Руфа Луцій Антоній опинився заблокованим у Перузії (сучасне Перуджа). Після тривалої облоги молодший Антоній змушений був скласти зброю. Октавіан помилював самого Луція, а також Фульвію, Басса та Полліона, проте саме місто, пограбоване солдатами Октавіана, згоріло дощенту.

Марк, тимчасово покинувши усі справи на Сході, терміново прибув до Італії та взяв в облогу Брундізій. Проте, як вже бувало не вперше, під тиском

¹⁴² Huzar E. Mark Anthony: A Biography. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978. - P. 229-130.

солдатів, які не бажали нових зіткнень між спадкоємцями Цезаря та при посередництві Мецената з боку Октавіана та Полліона з боку Антонія тріумвіри знову дійшли згоди та знову перерозподілили між собою провінції: Марку дістався Схід, а Октавіану весь Захід, Лепіду залишилася лише провінція Африка. Знову угоду підтвердили шлюбом - цього разу Антонія (Фульвія померла у середині 40 року до н. е. в Сікіоні на Пелопонесі) та Октавії, старшої сестри Октавіана, яка також нещодавно стала вдовою у двадцять шість років.

Після спроб Октавіана забезпечити ветеранів землею (всього було необхідно розселити сто сімдесят тисяч осіб), коли йому довелося "виселити Італію" значно погіршилася економічна ситуація. Це стало наслідком того, що багато хто з ветеранів не мали ні худоби, ні сільськогосподарського реманенту, ні навіть досвіду праці на землі. Крім того, значна частина рабів спромоглися втекти до володінь Секста Помпея, молодшого сина Помпея Магна, який лишився в живих після битви при Мунді. За цей період стосунки Секста з римською владою коливалися від призначення його командувачем флоту (*praefectus classis et orae maritimae*) та відшкодування збитків за втрачену батьківську спадщину у 44 році до н. е. до внесення його до проскрипційних списків у 43 році до н. е. Після угоди у Брундізії Октавіан з Антонієм вкотре проігнорували інтереси Секста, на що він відповів відновленням морської блокади¹⁴³. При тому, що Секст контролював Сицилію - одну з римських житниць та Тирренське море, а Октавіан фактично повноцінного флоту не мав, а також під тиском громадян, які вимагали відновлення постачання продовольства не шляхом війни, а за допомогою мирних перемовин, Октавіан і був змушений у 39 році до н. е. ці самі переговори розпочати. Перший етап перемовин відбувся у Неаполітанській затоці, а другий - на мисі Мізен та у сусідніх ПUTEОЛАХ. За їхніми результатами Секст узаконував свій контроль над Сицилією, Корсикою та Сардинією, а на додачу отримував Пелопонес. Сексту була обіцяна амністія усіх проскрибованих, які знайшли прихисток у його володіннях, звільнення рабів-втікачів, які перебували у його армії та нагоди, аналогічні тим, як у солдатів тріувірату. Прибічники Секста

¹⁴³ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 233-234.

входили до складу магістратів на майбутні роки. За це Секст брав на себе зобов'язання припинити блокаду та сприяти постачанню зерна до Італії¹⁴⁴. Фактично єдиним, у чому тріумвіри не пішли на поступку Помпею – це відмова у включенні його до складу тріумвірату.

Проте Октавіан не припинив будівництва військового флоту, а Секст Помпей навпаки, не поспішав скорочувати свій. Блокади не існувало, натомість вздовж узбережжя Італії почали діяти пірати, за твердженням Октавія, при сприянні Секста. До того ж, головний флотоводець Помпея Менодор перейшов на бік Октавія, здавши при цьому йому Корсику та Сардинію.¹⁴⁵

Після зіткнень з флотом Помпея у Неаполітанській затоці та Мессинській протоці на Сицилії Октавій втратив половину флоту та змушений був просити допомоги в Антонія.

Після зустрічі у Таренті навесні 37 року до н. е. Октавіан та Антоній погодилися подовжити тріумвірат ще на п'ять років. При цьому Октавіан мав отримати від Антонія сто двадцять кораблів, а Антоній натомість двадцять тисяч солдатів. Слід зауважити, що якщо Антоній свою частину угоди виконав у повному обсязі, то Октавіан лише на одну десяту частину¹⁴⁶.

Результатом спроби Октавіана захопити у 36 році до н. е. Сицилію стало те, що його командувач флоту Агріппа 3-го вересня у вирішальній битві при Навлосі здобув рішучу перемогу над Помпеєм та примусив його втекти на Схід (велике значення для перемоги стало використання гарпаксу – гаку-крану, за допомогою якого знищувалося оснащення ворожих кораблів¹⁴⁷). При цьому третій тріумвір - Лепід спробував проголосити Сицилію власною провінцією, однак Октавіан перекупив його війська¹⁴⁸. Октавіан не став карати Лепіда за зраду, проте від політики усунув назавжди. За цю перемогу сенат удостоїв Октавіана овації та правом на священну недоторканність.

¹⁴⁴Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 253-254.

¹⁴⁵Аппиан. Гражданские войны, 5, 77-80.

¹⁴⁶Eck W. The Age of Augustus. - Malden; Oxford: Blackwell, 2007. - P. 27.

¹⁴⁷Хлевов А. А. Морские войны Рима. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2005. - С. 406.

¹⁴⁸Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 260-262.

Після цих подій та загибелі Секста Помпея у 35 році до н. е. (Марк Тіцій, якому здався Помпей, вбив його. Незрозумілим лишилося, чи був до цього причетним Марк Антоній.) перед колишніми республіканцями та нейтральними сенаторами постала необхідність вибору - прийняти сторону Антонія або ж Октавіана. Треба зазначити, що багато хто зробив цей вибір на користь Антонія, оскільки мстивий Октавіан, як вважалося, серед іншого знищував рештки республіканських свобод. Тим часом Антоній у перервах між кампаніями по відновленню римської влади у східних провінціях проводив час із Клеопатрою в Александрії, влаштовуючи грандіозні бенкети. Близько 40 року до н. е. цариця народила від Антонія двійнят – Александра Геліоса та Клеопатра Селену. Після невдалого парфянського походу Антонія (37-36 роки до н. е.) відбувся переможний похід у Вірменії (35-33 роки до н. е.), тріумф після якого Антоній відсвяткував в Александрії, а не у Римі.

Октавіан тим часом встиг провести у 35 році до н. е. вдалу кампанію в Іллірії, чим зміцнив свій авторитет в армії, зрівнявшись з визнаним майстром з ведення війни Антонієм. Поступово Октавіан розв'язав цілу пропагандистську кампанію, спрямовану проти Антонія. Він звинувачує Марка у зраді римських інтересів на Сході, роздачі титулів на догоду Клеопатрі та відмові Антонія від дружини-римлянки на користь єгипетської цариці¹⁴⁹. Марк Антоній дійсно активно залучав чужоземців до керівних посад, також мало місце обожнення Марка як правителя згідно східних традицій. Октавіан же навпаки потурав римському націоналізму та змальовував себе захисником старовинних римських звичаїв.

У цей час активно відбувається процес перетікання римських нобілів від одного табору до іншого. Одними з таких перебіжчиків стали Луцій Мунацій Плану та Марк Тіцій. Вони розповіли Октавіану про зміст заповіту Антонія, свідками складання якого вони були. Всупереч традиції, Октавіан конфіскував заповіт у жриць-весталок, в яких він перебував на зберіганні та оприлюднив деякі

¹⁴⁹ Eck W. The Age of Augustus. - Malden; Oxford: Blackwell, 2007. - P. 34.

його пункти перед сенатом.¹⁵⁰ Під враженням від цього та під тиском Октавіана сенат позбавив Марка Антонія усіх повноважень, проте війну оголосив лише Клеопатрі¹⁵¹. Зібравши з великими зусиллями кошти на війну з Антонієм (що викликало низку повстань в Італії) Октавіан змусив населення західних провінцій скласти йому присягу особистої вірності.¹⁵²

Наприкінці літа 32 року до н. е. Антоній на чолі стотисячної армії (проти вісімдесяти тисяч в Октавіана) та маючи перевагу у флоті дістався Іонічного моря. Свій флот і армію (оскільки сезон для переправи був вже несприятливим) він розподілив вздовж іонічного та адриатичного узбережь Греції, проте основна концентрація суден була в Амбракійській затоці. Несподівано атакувавши на початку 31 року до н. е. переферійні морські бази Антонія Октавіан та Агріппа зуміли висадити війська у Греції та заблокувати більшу частину антоніанського флоту в Амбракійській затоці. Після тривалого позиційного протистояння Марк ініціював 2-го вересня 31 року до н. е. морську битву біля мису Акцій.

У цій битві Октавіан мав двісті шістдесят суден, переважно лібурни та біреми, флот же Антонія налічував двісті двадцять два важких кораблів, переважно квінкрем та шістдесят єгипетських суден. На початку бою Агріппа сміливо атакував важкі кораблі Марка, які вишикувалися в Амбракійській затоці. Жодна зі сторін не мала можливості використовувати тарани, тому бій був, за словами Плутарха, "схожим на бій на суходолі, точніше, на бій біля фортечних мурів".¹⁵³ У розпал бою Клеопатра зі шістдесятма легкими кораблями раптово вийшла з бою та рушила на південь з попутним вітром. Антоній пересів з флагмана на швидкісну пентеру і помчав навздогін цариці. Після втечі Марка бій тривав ще кілька годин. Більшість кораблів Антонія згоріли. Лише небагатьом вдалося

врятуватися щоб згодом здатися на милість Октавіана, що в цей час страждав від морської хвороби. Через сім днів і дев'ять сухопутних легіонів Марка

¹⁵⁰ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Антоний, 58. - М.: Наука, 1994.

¹⁵¹ Eck W. The Age of Augustus. - Malden; Oxford: Blackwell, 2007. - P. 38-39.

¹⁵² Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 277.

¹⁵³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Антоний, 66.- М.: Мысль, 1994.

влилися до лав переможців. Вони отримали майже всі привілеї, які мали солдати Октавіана та навіть зберегли номери своїх легіонів.

Антоній, за переказами, пробув у прострації чотири доби. Прийшовши до тями, він почав розсилати накази військам, втім це було вже занадто пізно.

Через рік флот Октавіана з'явився в Александрії. Останні війська Марка перейшли на бік "молодого Цезаря". Антоній заколов себе мечем, а Клеопатру було заарештовано та згодом й вона, не бажаючи собі долі бранки, вкоротила собі віку. Протягом кількох століть у Середземномор'я день битви при Акції вважався однією з найвизначніших подій в історії регіону. Багато міст та провінцій почали відраховувати час від цієї дати (так звана Акційська ера). Ще три століття у Нікополі відбувалися Акційська ігри, започатковані Октавіаном на честь перемоги. Гай Юлій Цезар Октавіан Август став одноосібним правителем Римської держави.

Після перемоги над Антонієм сенатори запряглися підтримувати Октавіана, затверджувати усі його розпорядження, не приймати ніяких законів всупереч його волі. Спосіб правління, сформований Октавіаном і який залишався чинним аж до 284 року н. е., коли було встановлено абсолютну монархію - домінант, в історіографії має назву принципат. Походження слова виводиться від *princeps senatus* – "першоприсутній у сенаті", яким значився Октавіан з 28 року до н. е. Титул принцепса був не тільки почесним, але й надавав можливість впливати на державні справи. Початок принципату виводять від 23-го січня 27 року до н. е., коли Октавіан виступив у сенаті з промовою, у якій заявив про готовність відмовитися від усіх надзвичайних повноважень на користь сенату та народу.¹⁵⁴ Сенатори ж, побоюючись спізнитися з виявленням вірно підданства, благали Октавіана прийняти ці повноваження назад. Крім того, сенат надав Октавіану право керувати іспанськими та галльськими провінціями, а також Сирією на десять років з правом подовження терміну, а Єгипет взагалі визнавався "особистим володінням" Октавіана. Через три дні, 16-го січня, на новому засіданні сенат

¹⁵⁴ Межеріцкий Я. Ю. "Республиканская монархия": метаморфозы идеологии и политики императора Августа. - Калуга: КГПУ, 1994. - С. 177.

наділив Октавіана ім'ям "Август", і тепер повне офіційне ім'я Октавіана звучало як "Імператор Цезар Август, син бога" (*Imperator Caesar August divi filius*). Скорочено - Цезар Август.¹⁵⁵ Цей новий елемент мав чітко виражений сакральний відтінок та відсилав до часів заснування Риму після "священного ворожіння" (*augusto augurio*).¹⁵⁶ Титул "імператора" (командувача), який існував ще задовго до Октавіана, тепер ставав довічним і мав на увазі верховну владу, яка включала в себе командування військами, право стягувати податки, оголошення війни та укладання миру, керувати провінціями та здійснювати владу над громадянами аж до життя і смерті сенатора та вершника. Цікаво, що Август завжди протестував, коли його називали *dominus* – «паном» і всіляко намагався уникати урочистих церемоній та намагався поводитися як звичайний пересічний громадянин. Також Август, на противагу своїм попередникам, категорично відмовлявся від диктаторської влади.

Принципат сформувався на засадах республіканського ладу, у значній мірі зберігши наступність з республіканськими інститутами. Октавіан не прагнув зібрати усі посади, почесні та титули. З 31 по 23 роки до н. е. Октавіан щорічно обіймав посаду консула. У 24 році до н. е. сенатори звільнили Августа від необхідності підкорятися законам. 1-го липня 23 року до н. е. Август неочікувано складає повноваження консула, натомість отримуючи "великий імперій" (*imperius maius*), завдяки чому він зміг втручатися в управління не тільки власних, а й сенатських провінцій. Отримані у тому ж році повноваження трибуна (*tribunica potestas*) надавали Августу право законодавчої ініціативи та право вето (інтерцесії) на закони, що приймаються¹⁵⁷. Таким чином Август на необмежений час зосередив у своїх руках вищу владу держави. Під повним контролем імператора перебувала й армія¹⁵⁸. Таке поєднання повноважень відбувалося

¹⁵⁵ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 310.

¹⁵⁶ Scullard H. H. From the Gracchi to Nero: History of Rome 133 BC to AD 68. - London; New York: Routledge, 2011. - P. 179.

¹⁵⁷ Shotton D. Augustus Caesar. - London; New York: Routledge, 2005. - P. 33.

¹⁵⁸ Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. - СПб.: Алетея, 2001. - С. 209-212.

вперше. Воно виявилося доволі стабільним, тому й наступні імператори спиралися переважно на нього.

При Августі зазнав змін й сенат. Перш за все Октавіан значно зменшив кількість сенаторів: з тисячі на початку правління до шестисот (хоч планував до трьохсот як при Суллі). Майновий ценз було збільшено до одного мільйона сестерціїв. Великий вплив набула новостворена рада принцепса - *consilium principis*. Хоч реальна влада була зосереджена у руках Августа, сенат зберігав повноваження для самостійних дій, тому імператор по відношенню до сенату змушений був проводити обережну політику. Іноді навіть йдучи на поступки, хоч зазвичай незначні. З іншого боку, ліквідація цензорів зробила сенаторство фактично пожиттєвим, а пільги для дітей сенаторів зміцнили характер сенаторського стану.¹⁵⁹

У повному підпорядковані Октавіана перебувала армія. На кінець громадянської війни армія складала близько 50-70 легіонів¹⁶⁰. Поступово Август зменшив кількість до 25-28 легіонів¹⁶¹. Процес супроводжувався наданням ветеранам землі, грошей, римського громадянства (для негромадян). Октавіан масово засновував поза межами Італії, в основному у потенційно небезпечних регіонах (від Іспанії до римо-германського кордону). Недарма Горацій назвав Августа "батьком міст" (*pater urbium*).¹⁶² У 15 році н. е. імператор оголосив про заміну надання земельних ділянок грошовими виплатами. В армії був встановлений єдиний термін служби - 16 років (згодом збільшений до 20). Допоміжні війська (ауксилії) ставали регулярними (термін служби в них складав 25 років), також стали регулярними і привілейовані дев'ять преторіанських когорт - преторіанських гвардія, яка підпорядковувалася безпосередньо принцепсу. Крім того Октавіан створив особисту охорону з щонайменше п'ятиста осіб, та міські когорти для охорони Риму (близько 27 року до н. е.), які також були

¹⁵⁹ Егоров А. Б. Рим на грани эпох. - Л.: ЛГУ, 1985. - С. 106-109.

¹⁶⁰ Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. - СПб.: Алетея, 2001. - С. 10.

¹⁶¹ Грант М. Римские императоры. - М.: Книжный клуб, 1998. - С. 22.

¹⁶² Гораций. Оды, 3, 24, 27.

підпорядковані Августу.¹⁶³ При Октавіані був створений постійний військово-морський флот з основними базами на Мізені та у Равенні. Рядові легіонери армії Августа отримували 225 денаріїв щорічно, солдати допоміжних військ - 75 денаріїв. Враховуючи, що щорічно до війська набирали 20 000 - 30 000 добровольців не дивним є те, що на її утримання витрачалось від 50% до 75% зібраних податків¹⁶⁴. Тому у 6 році н. е. Октавіан створив військовий ерарій (*aerarium militare*) для виплат ветеранам. Для його поповнення були встановлені 1% податок з продажу та 5% податок на спадщину.

Традиційно Августа не вважають талановитим полководцем, проте зовнішня політика при ньому зберігала експансіоністський характер. При Октавіані були остаточно підкорені Іспанія, Альпи з їхніми стратегічними перевалами, Паннонія. Найважчою була ситуація на кордоні з германцями (так при Августі були знищені три легіони Квінтілій Вара у Тевтобурзькому лісі).¹⁶⁵ На Сході ж політика була більш обережною та спиралася на дипломатію та торгівлю. У стосунках з Парфією Октавіан дотримувався нейтралітету. Повернення прапорів Красса та полонених римлян пропаганда Августа подавала як видатний політичний успіх¹⁶⁶. Кордоном між Парфією та римськими володіннями погодилися вважати Євфрат (Вірменія визнавалася сферою інтересів римлян). Було покладено початок відносинам з Індією та Китаєм.¹⁶⁷

Взагалі Август активно інспектував римські провінції (він не бував тільки у Африці та на Сардинії), часто буваючи відсутнім у столиці по 2-3 роки поспіль. У цей час було проведено перший у римській історії перепис населення у провінціях, переглянуто систему податків. Це мало свої наслідки. Встановлення сакралізованого "миру Августа" (*Pax Augusta*) сприяло розвитку торгівлі, особливо морської, та ремесел. У той же час вільне італійське селянство переживало занепад, не в змозі конкурувати з привозним зерном. Внаслідок

¹⁶³ Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика. - СПб.: Алетея, 2001. - С. 16-24.

¹⁶⁴ Lo Cascio E. The Early Roman Empire: the State and the Economy. - Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - P. 632.

¹⁶⁵ Светоний. Божественный Август, 23.

¹⁶⁶ Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика.. - СПб.: Алетея, 2001. - С. 72-78.

¹⁶⁷ Флор. Эпитомы Римской истории, 4, 34, 62.

пожвавлення торгівлі значно знизився дефіцит торгівельного балансу Італії. Значно піднявся рівень монетизації економіки, яка на кінець правління Августа складала близько половини ВВП. Вже сучасники Октавіана розглядали бартер як "варварський" спосіб обміну. Це забезпечувалося регулярним карбування монет, зокрема золотих ауреусів номіналом у 25 денаріїв або 100 сестерціїв, яке відбувалося під керівництвом імператора за межами Італії.¹⁶⁸ Основою економічної влади Августа став новостворений фіск (*fiscus*) - фонд, у якому акумулювалися доходи з імператорських провінцій. Фіск існував паралельно з ераріумом (*aerarium*) – сенатською скарбницею, проте імператор часто втручався і в його функціонування.¹⁶⁹ Крім того в особистому розпорядженні імператора перебував і *patrimonium* – особистий фонд доходів від маєтків, спадків, завоювань.

У царині суспільної моралі Октавіан орієнтувався на староримську традицію, сам при цьому вів досить скромний спосіб життя. Проте його сімейне законодавство лишалося вкрай непопулярним, оскільки не відповідало духові часу (так всі сенатори і вершники чоловічої статі до шістдесяти років та жіночої до п'ятдесяти мали перебувати у шлюбі, бездітні на нежонаті обмежувалися в правах).¹⁷⁰ Август розглядав, між іншим, можливість скочування хлібних роздач (що могло б підтримати італійське селянство), проте через безперспективність не втілював цю ідею у життя, хоч і скоротив кількість отримувачів з трьохсот двадцяти до двохсот тисяч¹⁷¹. Довелося натомість навіть створити у 6 році н. е. спеціальну посаду префекта аннони для керування цим процесом на постійній основі. При Октавіані замість права апеляції до народних зборів громадяни отримали можливість просити про помилування в імператора (*apelatio ad Caesarem*). Взагалі, не зважаючи на скорочення прав магістратів, народні збори не діяли всупереч Августу¹⁷².

¹⁶⁸ Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. - М.: Институт археологии РАН, 2995. - С. 45-46.

¹⁶⁹ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949 - С. 470-471.

¹⁷⁰ Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949. - С. 420-422.

¹⁷¹ Светоний. Божественный Август, 42.

¹⁷² Егоров А. Б. Рим на грани эпох. - Л.: ЛГУ, 1985. - С. 103-104

Багато уваги імператор приділяв міському будівництву. "Октавіан так відбудував місто, що по праву пишався тим, що отримав Рим цегляним, а залишає мармуровим."¹⁷³

Активна релігійна політика Августа була спрямована на зміцнення традиційних римських цінностей.¹⁷⁴ Він відновив вісімдесят два храми у межах міста, відновив авгурське ворожіння за процвітання держави та народу. У 12 році до н. е. після смерті Лепіда Октавіан здобув посаду великого понтифіка. Відновлено було шанування ларів та встановлено культ Рах Augusta (миру Августа)¹⁷⁵. Можливо на противагу Антонія, Октавіан всіляко демонстрував зневагу до єгипетських божеств¹⁷⁶ та також вигнав зі столиці магів та астрологів. Своїм особистим покровителем Август вважав Аполлона та активно пропагував його культ. Разом з тим, продовжуючи лінію Цезаря, Октавіан дав початок культу імператора. На честь генія Августа почали приноситиме жертви (спочатку безкровні). З 19 року до н. е. на честь імператора почали проводити ігри - Августалії, а у 8 році до н. е. на ознаку вшанування Августа було перейменовано місяць секстилій. Слід також додати, що шанування "божественного Августа" відрізнялося на Сході, де ідея обожнення правителя була геть не новою та на Заході, де споруджувалися лише вівтарі на честь Августа або ж навіть спільні на честь Августа і Роми, богині Риму¹⁷⁷.

Таким чином керуючи державою Імператор Цезар Август, син бога помер у Нолі 19 серпня 14 року н. е. Перед смертю він запитав друзів, "чи добре він зіграв комедію життя". Останні слова його були до коханої дружини Лівії.¹⁷⁸ Тіло його піддали кремації та помістили у давно побудованому мавзолеї. Основними спадкоємцями стали пасерб Тиберій та дружина Лівія¹⁷⁹, інший пасерб Агріппа Постум не був згаданий у заповіті, а щодо рідної дочки Юлії з онукою, то

¹⁷³ Светоний. Божественный Август, 28.

¹⁷⁴ Межерицкий Я. Ю. "Республиканская монархия": метаморфозы идеологии и политики императора Августа. - Калуга: КГПУ, 1994. - С. 205.

¹⁷⁵ Ross Taylor L. The Divinity of the Roman Emperor. - Philadelphia: Porcupine Press, 1975. - P. 199.

¹⁷⁶ Дион Кассий. Римская история, 15.

¹⁷⁷ Ross Taylor L. The Divinity of Roman Emperor. - Philadelphia: Porcupine Press, 1975. - P. 229-232

¹⁷⁸ Неродо Ж.-П. Август. - М.: Молодая Гвардия, 2003. - С. 22-23.

¹⁷⁹ Светоний. Божественный Август, 101.

Август наказав лише не ховати їх у своєму мавзолеї.¹⁸⁰ До заповіту, між іншим, додавалася автобіографія, що дійшла до нас під назвою "Діяння божественного Августа".

Встановлення принципату завершило перетворення Риму з міста-держави під керуванням виборних магістратів у світову державу. Влада, заснована на поєднанні традиційних посад, виявилася досить стійкою та профункціювала загалом близько трьохсот років та трансформувалася у абсолютну монархію. Враховуючи досвід свого прийомного батька, Август зумів переконати оточуючих у необхідності та невідворотності власної одноосібної влади.

¹⁸⁰ Неродо Ж.-П. Август. - М.: Молодая Гвардия, 2003. - С. 255.

Висновки

На зламі тисячоліть римська держава, історія якої на той час налічувала понад сімсот років, пережила чергову трансформацію системи влади.

Перша зміна форми правління відбулася у 510 році до н. е., коли одноосібна влада римських царів (*rex*) почала стримувати розвиток давньоримського суспільства. Влада обраного царя обмежувалася сенатом та зборами кланів, які дарували після обрання цареві *imperium* (верховну владу). Отже, оскільки джерелом влади римських царів виступав патриціат, закономірно, що ліквідація царської влади також була зініційована з боку римських патриціїв.

Скасування монархії, тим не менш, не призвело до значних змін у політичному устрої Риму. Місце довічно обраного царя заступили два консули, які обиралися терміном на один рік. Зміна форми правління на республіканську дозволила залучити більш широкі верстви населення до керування державою. Республіканський період позначається яскраво експансіоністським характером. Оскільки Рим був фронтіром, найпівнічнішим форпостом латинських племен на кордоні з володіннями етрусків, римське аристократичне виховання нагадувало спартанське, з його особливою увагою до патріотизму, дисципліни, сміливості та військової майстерності.

Якщо найдавніша межа римської території сягала п'ять римських миль на правому березі Тибру, тобто на заході, шість миль на лівому березі річки, п'ять миль на півдні, у напрямку до Альба-Лонги, і лише дві милі на півночі, то на 265 рік до н. е. під владою римської держави опинився весь Апеннінський півострів. За результатами трьох Пунічних воєн, які остаточно завершилися у 146 році до н. е. зруйнуванням Карфагену та входженням його території до складу республіки Рим перетворився на світову державу. За підсумками Македонських воєн на 168 рік до н. е. було повністю розбито коаліцію Македонії, Епіру, Іллірії та Етолійського союзу, що призвело до гегемонії Риму у Східному Середземномор'ї. Серія Мітридатових воєн між Римською республікою та Понтійським царством, яка закінчилася у 63 році до н. е. зміною карти Сходу у бік розширення римських територій. Парафія та Вірменія стали безпосередніми сусідами Риму. Галльська

війна під проводом Гая Юлія Цезаря завершилася у 50 році до н. е. повним входженням Галлії до складу республіки. Початок завоювання Іспанії було покладено висадкою римлян в Емпоріоні у 218 році до н. е. і завершено вже першим імператором Августом у 17 році до н. е.

Слід зауважити, що якщо на ранньому етапі республіканський лад справляв стимулюючий вплив на суспільство, то у пізній період республіканська форма гальмувала подальший розвиток держави що змінилася. Досить спрощено можна сказати, що пізня римська республіка успішно продукувала лише конфлікти, які, у свою чергу, висували на передній план видатних діячів, які й мали спроможність ці конфлікти розв'язувати. Перехід від аристократичної республіки до одноосібного правління відбувався поступово, з об'єктивних причин, а не через злу волю якоїсь однієї, хоч і видатної, особистості. Так, вже у п'яти поспіль консульствах Гая Марія стала наочною необхідність у "довгій волі", тобто у наполегливих діях протягом тривалого часу, що є неможливим при зміні вищого керівництва у результаті регулярної процедури виборів. Пожиттєве диктаторство Сулли було спробою закріпити ті "оздоровчі заходи", які він провів заради захисту республіки. Перший тріумвірат показав спроможність успішного досягнення цілей тісною групою осіб, які мають певний вплив та авторитет, на противагу мінливій масі аристократів, що часто мають різні інтереси та піддаються спрямованим впливам. Змова ж Катіліни продемонструвала хиткість існуючої владної системи та незадоволення нею всередині нобілітету, який мав би слугувати її опертям. Другий тріумвірат став, по суті, доказом неминучості трансформації чинної системи влади та її концентрації в одних руках.

Таким чином у першому столітті до нової ери у римській державі проявилось глибоке протиріччя між політичною формою республіки та її змістом, що й стало головною причиною нової трансформації системи управління. Методи і апарат, які були придатні для керування полісом показали повну невідповідність статусу світової держави.

Складні взаємовідносини між Італією та провінціями, громадянами та негромадянами, вплив нових груп провінційних еліт, широкий середземноморський ринок потребували нової системи управління.

Старі римські класи, інтереси яких відображала республіка, на кінець першого століття до нової ери зникли або деградували. Майже зовсім зникло італійське селянство, знесилено війнами, конфіскаціями, воно не витримало конкуренції з великими землевласниками, що спиралися на рабську працю, імпортом продовольства з провінцій, безкоштовними хлібними роздачами римській бідноті. Нобілитет та вершники, постійні учасники громадянських воєн, піддані неодноразовим проскрипціям у значній своїй частині загинули фізично або ж розорилися. Натомість з'явилися нові верстви: міський пролетаріат або *capite censi*, нижчий шар римських громадян, єдиним майном у розпорядженні яких були діти (*proles*); навпаки, нові багатії - *homines novi*, серед яких такі відомі особистості як Марк Порцій Катон Старший, Гай Марій, Марк Туллій Цицерон, останній консул республіки, друг та зять імператора Августа - Марк Віпсаній Агріппа та інші; військові колоністи, які після військової реформи Гая Марія отримували земельні наділи по закінченні терміну військової служби та осідали у ветеранських колоніях. Ці верстви нічим не були пов'язані зі старою республікою. Їхнє існування було тісно зв'язаним з переможними полководцями пізньої республіки.

Професійна армія, що виникла з маріанських реформ, зростала й міцніла під час завойовницьких походів та громадянських воєн, була безпосередньою опорою цих полководців, які, до того ж, завжди мали політичні амбіції.

Кінець республіки, яка пережила саму себе, був неминучим. Питанням було лише те, хто з тріумвірів підхопить прапор державної влади, який вектор матиме подальший розвиток держави. Октавіан переміг, бо за ним стояла Італія, у його розпорядженні був державний апарат, владні інститути. Врешті решт він був законним спадкоємцем Божественного Юлія, що заклав міцне підґрунтя для виникнення імперії та офіційно визнаним сином бога.

Таким чином, перехід від республіки до імперії був закономірним та позитивним явищем в умовах, що склалися на конкретному відрізку історії. Ця трансформація надала потужний поштовх у розвитку Римської держави та забезпечила подальше існування Риму в якості світового лідера та розповсюдження римської цивілізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. - М.: Институт археологии РАН, 1995.
2. Аврелий Виктор. О знаменитых людях // Римские историки 4 века. - М.: Росспэн, 1997.
3. Аппиан. Римская история. М.: Ладомир, 2002.
4. Базильчук Г. К. Словник-довідник з історії.
5. Борухович В. Г. После мартовских ид 44 год до н. э. // Античный мир и археология. - Саратов, 1983.
6. Валерий Брюсов. Летопись исторических судеб армянского народа. - М.: Наука, 2013.
7. Валерий Максим. Достопамятные даты и изречения. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2007.
8. Веллей Патеркул. Римская история // Малые римские историки. - М.: Ладомир, 1996.
9. Гай Саллюстий Крисп. История. - М.: Наука, 1994.
10. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. О знаменитых людях (фрагменты) / Перевод и примечания М. Л. Гаспарова. - М.: Наука, 1964.
11. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей // Светоний. Властелины Рима. - Ладомир, 1999.
12. Гай Юлий Цезарь. Записки о галльской войне. Записки о гражданской войне. - СПб.: АСТ, 2001. - 725с.
13. Гак В. Г. Романские языки. - М.: Советская энциклопедия, 1990.
14. Голдсуорси А. Юлий Цезарь: полководец, император, легенда. - М.: Эксмо, 2007.
15. Гораций. Оды. - М.: Наука, 1964.
16. Грант М. Римские императоры. - М.: Книжный клуб, 1998.

17. Грант М. Юлий Цезарь: Жрец Юпитера. - М.: Центрполиграф, 2003.
18. Дион Кассий. Римская история. М.: Наука, 1994.
19. Егоров А. Юлий Цезарь. Политическая биография. - СПб.: Нестор-История, 2014.
20. Егоров А. Б. Рим на грани эпох. - Л.: ЛГУ, 1985.
21. Євтропій. Бревіарій, 7, 15.
22. Инар Ф. Опыт власти // Сулла. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
23. История римской литературы. / Под редакцией Соболевского и др. - М.: Издательство АН СССР, 1959.
24. Ковалев С. И. Марк Туллий Цицерон // Письма Марка Туллия Цицерона. - М.: Издательство АН СССР, 1949.
25. Короленков А. В. Марий, Цинна и Метеллы // Вестник древней истории. - 2013.
26. Короленков А. В., Смыков Е. В. Сулла. - М.: Молодая Гвардия, 2007. - 430 с.
27. Короленков А. В., Смыков Е. В. Из новейшей литературы о Сулле // Вестник древней истории. - 2010.
28. Лившиц Г. Социально-политическая борьба в Риме 60-х годов 1 века до нашей эры и заговор Катилины. - Мн.: Издательство БГУ, 1960
29. Луций Анней Сенека. Философские трактаты. - СПб.: Алетейя, 2001.
30. Луций Анней Флор. Эпитомы // Малые римские историки. - М.: Ладомир, 1996.
31. Любимова О. Брачные союзы как инструмент политики в эпоху поздней Республики. - Известия Уральского федерального университета, 2013.
32. Машкин Н. А. Принципат Августа. - М.: Издательство АН СССР, 1949.

33. Миронова В. М. Докласична (рання, архаїчна, республіканська) латина; Історія латинської мови. - К.: ВПЦ "Київський університет", 2017.
34. Моммзен Т. История Рима. - СПб.: Наука, 2005.
35. Межерицкий Я. Ю. "Республиканская монархия": метаморфозы идеологии и политики императора Августа. - Калуга: КГПУ, 1994.
36. Неродо Ж.-П. Август. - М.: Молодая Гвардия, 2003.
37. Николай Дамасский. О жизни Цезаря Августа и о его воспитании. - М.: Наука, 1994.
38. Никишин В. О биографии Спартака до начала рабской войны. - *Studia historica*, 2009.
39. Оленич Р. М. Латинська мова. - Львів: Світ, 1993.
40. Павел Орозий. История против язычников. - СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004. - 752 с.
41. Парфенов В. Н. Император Цезарь Август. Армия. Война. Политика. - СПб.: Алетейя, 2001.
42. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2009. - 528 с.
43. Плиний Старший. Естественная история. - М.: Наука, 1994.
44. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. - М.: Наука, 1994.
45. Покровский И. А. История римского права. - СПб.: Алетейя, 1999.
46. Саллюстий. Югуртинская война. - М.: Ладомир, 2001.
47. Тит Ливий. История Рима от основания города. - М.: Наука, 1994.
48. Тріумвірат // Універсальний словник- енциклопедія. - К.: Тека, 2006.
49. Українська радянська енциклопедія. - К.: Головна редакція УРЕ, 1974-1985.

50. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. - М.: Наука, 1969.
51. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. - М.: Наука, 1965.
52. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. - М.: Мысль, 1976.
53. Ферреро Г. Юлий Цезарь. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
54. Флор. Эпитомы Римской истории. - М.: Наука, 1994.
55. Хлевов А. А. Морские войны Рима. - СПб.: Издательство СПбГУ, 2005.
56. Цезар Гай Юлій // Шевченківська енциклопедія. - К.: Інститут літератури імені Тараса Шевченка, 2015.
57. Циркин Ю. Восстание Лепида // Античный мир и археология. 2009.
58. Цицерон. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, Марку Бруту. - СПб.: Наука, 2010.
59. Цицерон. Речи. - М.: Наука, 1993.
60. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. - М.: Ладомир, 1994. - 480 с.
61. Шаповал В. М. Республіка. - К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2003.
62. Шифман И. Ш. Цезарь Август. - М.: Молодая Гвардия, 2003.
63. Этьен Р. Цезарь. - М.: Молодая Гвардия, 2003.
64. Billows R. Julius Caesar: The Colossus of Rome. - London; New York: Routledge, 2009.
65. Eck W. The Age of Augustus. - Malden; Oxford: Blackwell, 2007.
66. Gardner J. F. The Dictator // A Companion to Julius Caesar. - Oxford: Blackwell, 2001.
67. Huzar E. Mark Anthony. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978.

68. Lo Cascio E. The Early Roman Empire: the State and the Economy. - Cambridge: Cambridge university press, 2007.Bc
69. Rice Holmes T. Caesar's Conquest of Gaul. - Oxford: Clarendon Press, 1911.
70. Ross Taylor L. The Divinity of Roman Emperor. - Philadelphia: Porcupine Press, 2001.
71. Scullard H. H. From the Gracchi to Nero: A History of Rome 133 BC to AD 68. - London; New York: Routledge, 2001.
72. Shotter D. Augustus Caesar. - London; New York: Routledge, 2011.
73. Southern P. Augustus. London: Routledge, 1998.
74. Volkmann H. Sulla. Stuttgart, 1964.

Список скорочень

до н. е. - до нової ери

н. е. - нова ера

Резюме

Діхтяр С. Я. Рим від республіки до імперії.

У дипломній роботі розглянуто перехідний період від кризи пізньої римської республіки до встановлення ранньої форми імперії - принципату. У роботі зроблено спробу визначити закономірність зміни суспільно-політичної формації, її причини, рушійні сили та наслідки цієї трансформації. Також розглянуто стислу характеристику персоналій, які були задіяні у цьому процесі, проведений аналіз їхніх дій, так само зроблена спроба усвідомлення мотивації дієвих осіб поданого історичного проміжку часу. Зазначено про наявність комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів, які у своїй взаємодії сприяли змінам, які відбувалися у римській державі на зламі тисячоліть. Встановлена необхідність пристосування керуючої системи до змін, що відбуваються у керованій системі при збереженні певної спадковості владних інститутів.

Summary

Dikhtyar S. Y. Rome from the republic to the empire.

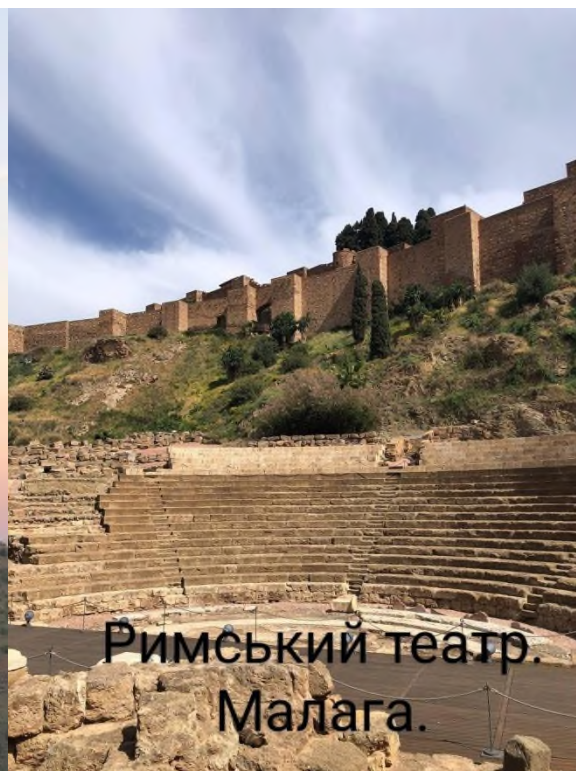
The thesis examines the transition period from the crisis of the late Roman republic to the establishment of the early form of the empire - the principate. In the word, an attempt is made to determine the regularity of the change in the socio-political formation, its causes, driving forces and consequences of this transformation. A brief description of the personalities who were involved in the process was also considered, an analysis of their actions was carried out, and an attempt was made to understand the motivation of the active persons of the given historical period of time. The presence of a complex of internal and external factors, which in their interaction contributed to the change that took place in the Roman state at the turn of the millennium, was noted. The need to adapt the management system to the changes occurring in the managed system while preserving a certain heredity of power institutions has been established.

Додатки

Світанок в Андалузії. Колишня римська провінція Іспанія Дальня.

Римський театр.
Малага.

Памплона - столиця Наварри. Заснована Помпеем у 70-х роках до н. е.

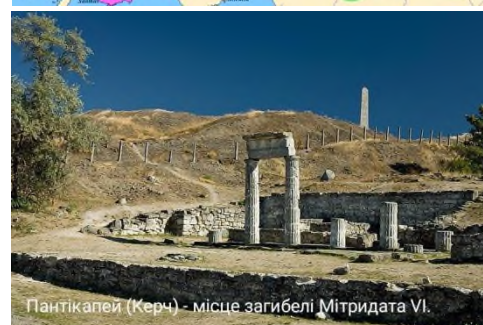
Аланья (Коракесія) - колишня головна база кілікійських піратів.

Понти́ське царство у першій половині I ст. до н. е.

Арташат - столиця Великої Вірменії при Тиграні II

Пантикапей (Керч) - місце загибелі Мітрідата VI.

